

महारानी उपन्यासको समाजभाषिक अध्ययन

त्रिभुवन विश्वविद्यालय, शिक्षाशास्त्र सङ्काय, नेपाली
भाषा शिक्षा विभागअन्तर्गत स्नातकोत्तर तह,
एम.एड., द्वितीय वर्षको नेपा.शि. ५९८
पाठ्यांशको प्रयोजनका
लागि प्रस्तुत

शोधपत्र

प्रतिमा पौडेल

९-२-५६८-२७८-२०१२

२४०००६६/२०७४

नेपाली भाषा शिक्षा विभाग,
सप्तगण्डकी बहुमुखी क्याम्पस,
भरतपुर, चितवन
२०७८/२०२२

प्रतिबद्धतापत्र

यस महारानी उपन्यासको समाजभाषिक अध्ययन शीर्षकको यस शोधपत्रमा उपयोग र प्रयोग गरिएका सन्दर्भ सामग्रीहरू जेजसरी सम्पादन गरिएको भए पनि ती सबैलाई गर्भे टिप्पणीका आधारमा पुष्टि गरिएको छ। मैले प्रस्तुत गरेका सबै विषयवस्तुहरू मौलिक छन् र यस शोधपत्रमा कुनै पनि अंश प्रतिलिपिगत, प्रकाशित र शोधप्रयोजनस्वरूप उपाधि लिन कुनै पनि विश्वविद्यालयमा प्रस्तुत गरिएको छैन भनी उद्घोष गर्दछु।

मिति : २०७८/०९/१२

सन् : २७/१२/२०२१

.....
प्रतिमा पौडेल

शोधार्थी

शोधनिर्देशकको सिफारिसपत्र

महारानी उपन्यासको समाजभाषिक अध्ययन शीर्षकको यो शोधपत्र छात्रा प्रतिमा पौडेलले मेरा निर्देशनमा पूर्ण लगाव र परिश्रमपूर्वक तयार पार्नु भएको हो । विषयगत गहनतालाई महत्त्व दिई तयार पारिएको यस शोधपत्रबाट म पूर्ण सन्तुष्ट छु । यो शोधपत्र शिक्षाशास्त्र सङ्काय, नेपाली विभागको नयाँ प्रारूपअनुसार तयार पारिएको छ । शोधार्थीले प्रस्तुत शोधपत्र त्रि.वि. शिक्षाशास्त्र सङ्कायद्वारा जारी गरिएको पछिल्लो नवीन प्रारूपअनुसार तयार पार्नुभएको छ । अतः आवश्यक मूल्याङ्कनका लागि सप्तगण्डकी क्याम्पस, नेपाली विभागसमक्ष सिफारिस गर्दछु ।

मिति : २०७८/०९/१८

सन् : ०२/०१/२०२२

.....
विन्दु पौडेल (वस्ती)
उपप्राध्यापक

कृतज्ञताज्ञापन

प्रस्तुत महारानी उपन्यासको समाजभाषिक अध्ययन शीर्षकको शोधपत्र त्रिभुवन विश्वविद्यालय, शिक्षाशास्त्र सङ्काय, नेपाली भाषा शिक्षा विभागअन्तर्गत दोस्रो वर्षको नेपा.शि. ५९८ अध्ययनपत्र पाठ्याशको प्रयो जनार्थ तयार पारिएको हो । सर्वप्रथमतः प्रस्तुत उपन्यासका लेखक अर्थात् शोधनायक चन्द्रप्रकाश बानियाँप्रति हार्दिक कृतज्ञताज्ञापन गर्न चाहन्छु, जसको उपन्यासका कारण मैले आफ्नो शोधकार्यमा प्रस्तुत पुस्तकको माध्यमबाट अनुसन्धान कार्य गर्ने अवसर प्राप्त गरेकी छु ।

प्रस्तुत शोधको उपर्युक्त शोधशीर्षक छनोट तथा शोधप्रस्ताव स्वीकृत गरी शोधको अवसर प्रदान गर्नुहुने सप्तगण्डकी बहुमुखी क्याम्पस तथा यसअन्तर्गतको नेपाली भाषा शिक्षा विभागप्रति हार्दिक आभार व्यक्त गर्दछु । यस शोधकार्यको शीर्षक चयन एवम् अन्य सल्लाह, सुझाउ एवम् मार्गनिर्देशन गर्नुहुने नेपाली भाषा शिक्षा विभागका विभागीय प्रमुख एवम् शोधनिर्देशक आदरणीय गुरुआमा विन्दु पौडेल (वस्ती) प्रति कृतज्ञता प्रकट गर्दछु । शीर्षक छनोटदेखि शोधपत्र तयार पार्दासम्म आफ्नो अति व्यस्त समयको बाबजुद पनि शोध लेखनको सम्बन्धमा अमूल्य समय, सुझाउ र पूर्णरूपमा सहयोग तथा मार्गनिर्देशन प्रदान गर्नुहुने सप्तगण्डकी बहुमुखी क्याम्पसका आदरणीय गुरु सरोज दवाडीज्यूप्रति हार्दिक कृतज्ञता प्रकट गर्दछु । यो शोधपत्र तयार गर्ने क्रममा विभिन्न प्रकारका सन्दर्भ सामग्रीहरू उपलब्ध गराइदिने सप्तगण्डकी क्याम्पस पुस्तकालय र केन्द्रीय क्याम्पस (त्रि.वि.) पुस्तकालयप्रति धन्यवाद प्रकट गर्न चाहन्छु ।

शोधलेखनका क्रममा शान्तिप्रसाद ढकाल, पारसमणि भण्डारी, भोजराज ढुङ्गेल, माधवप्रसाद पौडेल, चूडामणि बन्धु, हेमाङ्गराज अधिकारीका कृतिहरू एवम् कविता पाल, बालकुमारी काफ्ले, रञ्जनाकुमारी प्याकुरेल, सुष्माकुमारी बराल, पार्वती शर्माका शोधलेखहरूको सहयोग लिइएकोले उहाँहरूप्रति कृतज्ञता प्रकट गर्दै मेरो उज्वल भविष्यको कामना गर्दै उच्च शिक्षाको विशिष्ट स्तरसम्म पुऱ्याउने पिता बाबुराम पौडेल र ममतामयी माता देवी पौडेलप्रति सधैं आभारी छु । हरेक कोणबाट हौसला प्रदान गरी अगाडि बढ्न र सामग्री जुटाउन सहयोग गर्ने जीवनसाथी शुशील घिमिरेज्यूलाई विशेष धन्यवाद दिन चाहन्छु । शोधपत्र तयारीका लागि निरन्तर सहयोग गरी समय मिलाइदिनुहुने मेरा आदरणीय ससुराबाबा/आमा दामोदर घिमिरेज्यू र सीतादेवी घिमिरेज्यूप्रति विशेष आभारी छु । साथै सफलताको उचाई चाहने देवरबाबु प्रज्वल घिमिरे र प्यारो छोरा प्रसिद्ध घिमिरेलाई सम्झन चाहन्छु । शोधपत्र तयार पार्ने क्रममा सुरुदेखि अन्तिमसम्म सहयोग गर्ने मेरा प्रिय साथीहरू कुमारी, कविता र सपनाप्रति विशेष आभारी छु । सम्पादन कार्यमा सहयोग गर्नुहुने दाजु जीवन ढुङ्गानाप्रति विशेष कृतज्ञता आभार गर्दछु ।

अन्त्यमा, प्रस्तुत शोधपत्रको उचित मूल्याङ्कनका लागि सप्तगण्डकी क्याम्पस, नेपाली भाषा शिक्षा विभागसमक्ष पेस गर्दछु ।

मिति : २०७८/०९/१२

सन् : २७/१२/२०२१

शोधार्थी
प्रतिमा पौडेल

शोधसार

प्रस्तुत शोधपत्र त्रिभुवन विश्वविद्यालय शिक्षाशास्त्र सङ्काय सप्तगण्डकी बहुमुखी क्याम्पस नेपाली भाषा शिक्षा विभागअन्तर्गत स्नातकोत्तर तह द्वितीय वर्षको नेपाली शिक्षा ५९८ पाठयांशको प्रयोजनका लागि तयार गरिएको छ । यस शोधपत्रको शीर्षक *महारानी उपन्यासको समाजभाषिक अध्ययन* रहेको छ । प्रस्तुत शोधकार्यका उद्देश्यहरू भाषाशैलीका दृष्टिले *महारानी* उपन्यासको समाजभाषिक अध्ययन गर्नु र यस उपन्यासका पात्रहरूले प्रयोग गर्ने भाषाको वर्गगत र लिङ्गगत आधारमा भाषिक प्रयोगको स्थिति पत्ता लगाउनु रहेको छ ।

प्रस्तुत शोधकार्य *महारानी* उपन्यासको समाजभाषिक अध्ययनसँग सम्बन्धित भएकाले प्राथमिक सामग्रीको रूपमा चन्द्रप्रकाश बानियाँद्वारा लिखित *महारानी* उपन्यासलाई नै मुख्य आधार बनाई त्यसभित्र प्रयोग गरिएका विभिन्न पात्रहरूले प्रयोग गर्ने भाषाको स्वरूप र संरचनाका विभिन्न पक्षलाई अध्ययन विश्लेषणको आधार बनाइएको छ । प्रस्तुत अध्ययनलाई निश्चित उद्देश्य प्राप्त र निष्कर्षमा पुऱ्याउन प्राथमिक स्रोत सामग्रीका रूपमा *महारानी* उपन्यासलाई अध्ययन विश्लेषणको प्रमुख आधार र सूचना सङ्कलनका द्वितीयक सामग्रीका रूपमा समाज भाषाविज्ञानसँग सम्बन्धित शोधपत्र, पाठ्यपुस्तक, सम्बन्धित साहित्यका समालोचनात्मक कृतिहरू, विभिन्न लेख, रचना, इमेल, इन्टरनेटको सहयोगबाट सामग्री सङ्कलन गरिएको छ । त्यसैगरी मूल रूपमा पुस्तकालयीय अध्ययन विधि र आंशिक रूपमा वर्णनात्मक तथा विश्लेषणात्मक विधिको प्रयोग गरी तथ्यहरूको अध्ययन विश्लेषण गरिएको छ । यस उपन्यासको समाजभाषिक अध्ययनका क्रममा समाज भाषाविज्ञानको परिचय र सैद्धान्तिक पृष्ठभूमि, भाषिक भेदहरूको क्रमशः विश्लेषण गरिएको छ । यसका साथै वर्गगत र लिङ्गगत अवस्थाका आधारमा *महारानी* उपन्यासका पात्रहरूले प्रयोग गरेका भाषाको भाषिक विश्लेषण गरी निष्कर्ष प्रस्तुत गरिएको छ यस उपन्यासको समाजभाषिक अध्ययनका क्रममा शोधपत्रलाई विभिन्न शीर्षक र उपशीर्षकहरूमा वर्गीकरण गरी छ अध्ययनमा विभाजन गरी निष्कर्ष निकालिएको छ र अन्त्यमा सन्दर्भ सामग्रीसूची र व्यक्तिवृत्त प्रस्तुत गरी शोधकार्यलाई समापन गरिएको छ ।

सङ्क्षिप्त रूपसूची

अनु.	:	अनुकूल
उ.मा.वि.	:	उच्च माध्यमिक विद्यालय
एम.एड.	:	मास्टर्स अफ एजुकेसन
एस.एल.सी.	:	स्कूल लिभिड सर्टिफिकेट
क्र.सं.	:	क्रम सङ्ख्या
त्रि.वि.	:	त्रिभुवन विश्वविद्यालय
नं.	:	नम्बर
नेपा.शि.	:	नेपाली शिक्षा
प्रा.लि.	:	प्राइभेट लिमिटेड
पृ.	:	पृष्ठ
संस्क.	:	संस्करण

विषयसूची

मुखपृष्ठ	
प्रतिबद्धतापत्र	
शोधनिर्देशकको सिफारिसपत्र	
स्वीकृतिपत्र	
कृतज्ञताज्ञापन	
शोधसार	क
सङ्क्षिप्त रूपसूची	ख
विषयसूची	ग
तालिकासूची	च
रेखाचित्रसूची	छ
चिन्हसूची	ज
अध्याय एक	
शोधपरिचय	पृष्ठ
अध्ययनको पृष्ठभूमि	१
समस्याकथन	२
अध्ययनको औचित्य	२
शोधकार्यको उद्देश्य	३
सीमाङ्कन	३
पारिभाषिक शब्दावली	३
सारांश	३
अध्याय दुई	
सम्बन्धित कार्यको पुनरावलोकन	
सैद्धान्तिक पुनरावलोकन	५
प्रायोगिक पुनरावलोकन	७
अनुसन्धानमा सम्बन्धित कार्यको पुनरावलोकनको अनुप्रयोग	१३

समाज भाषाविज्ञानको सैद्धान्तिक अवधारणा	१४
समाज भाषाविज्ञानको परिचय	१५
समाज भाषाविज्ञानको क्षेत्र	१७
भाषिक भेद	१८
प्रयोजनपरक/विषयगत भेद	१९
प्रसङ्गगत भेद	२०
सामाजिक भेद	२१
लिङ्गगत भेद	२३
सारांश	२४

अध्याय तीन

अनुसन्धान विधि

अनुसन्धान ढाँचा	२६
नमुना छनोट प्रक्रिया	२६
तथ्य सङ्कलन प्रक्रिया	२६
तथ्य सङ्कलनका साधन	२६
तथ्य सङ्कलन	२७
अवधारणात्मक ढाँचा	२७
नतिजा र छलफल	२७
अध्ययनको रूपरेखा	२८
सारांश	२९

अध्याय चार

भाषाशैलीका दृष्टिले महारानी उपन्यासको विश्लेषण

पृष्ठभूमि	३०
स्थानीय भाषाको प्रयोग	३१
सारांश	३४

अध्याय पाँच

महारानी उपन्यासको पात्रगत भाषिक स्थितिको विश्लेषण

पृष्ठभूमि	३६
वर्गगत पात्रले प्रयोग गरेको भाषिक स्थिति	३६
उच्च वर्गले प्रयोग गरेका भाषिक स्थिति	३६
मध्यम वर्गले प्रयोग गरेका भाषिक स्थिति	३९
निम्न वर्गले प्रयोग गरेका भाषिक स्थिति	४१
लैङ्गिक आधारमा भाषिक स्थितिको विश्लेषण	४३
पुरुष पात्रहरूले प्रयोग गरेका भाषिक संवाद	४४
महिला पात्रहरूले प्रयोग गरेका भाषिक संवाद	४६
सारांश	५१

अध्याय छ

निष्कर्ष र उपादेयता

निष्कर्ष	५२
उपादेयता	५३
नीतिगत तह	५४
प्रयोगगत तह	५४
सन्दर्भ सामग्रीसूची	
व्यक्तिवृत्त	

तालिकासूची

तालिका सङ्ख्या	शीर्षक	पृष्ठ
१	: समाजभाषिक आधारमा पात्रहरूको वर्गीकरण	४९

चित्रसूची

चित्र सङ्ख्या	शीर्षक	पृष्ठ
१	: अवधारणात्मक ढाँचा	२७

चिह्नसूची

चिह्न	अर्थ
;	अर्धविराम
,	अल्पविराम
“ ”	कसैको प्रत्यक्ष उक्तिको उद्धरण गर्दा
...	केही अंश छोडिएको
	पूर्णविराम
?	प्रश्नवाचक
-	योजक
/	विकल्प, पर्याय
‘ ’	विशेष जोड दिँदा
:	व्याख्या/सापेक्ष
—	बाट
( )	पेटे टिप्पणी दिँदा

अध्याय एक

शोधपरिचय

अध्ययनको पृष्ठभूमि

प्रस्तुत शोधकार्यको शीर्षक *महारानी उपन्यासको समाजभाषिक अध्ययन* रहेको छ । *महारानी* (२०७६) उपन्यास लेखक चन्द्रप्रकाश बानियाँ (२००७) द्वारा लेखिएको हो । धौलागिरी अञ्चल, म्याग्दी जिल्लाको पुलाचौर-भीरमुनि गाउँमा पिता हस्तदल बानियाँ तथा माता नन्दकली बानियाँका कान्छा सुपुत्रका रूपमा जन्मेका चन्द्रप्रकाश बानियाँ योग्य शिक्षक, निर्भीक पत्रकार, सफल राजनीतिकर्मी र सृजनशील साहित्यकारका रूपमा परिचित छन् । उनका *ऐतिहासिक पर्वत राज्य* (२०६५), *खस जाति र कुलपूजा* (२०६८), *मृत्यु संस्कार मन्थन* (२०७५), *महारानी* (उपन्यास, २०७६), *भौज्याहा* (निबन्धसङ्ग्रह, २०७७) जस्ता कृतिहरू प्रकाशित छन् भने अनेकौं लेख, रचनाहरू विभिन्न पत्रपत्रिकामा फुटकर रूपमा प्रकाशित छन् । स्रष्टा बानियाँ कवि, कथाकार, उपन्यासकार र निबन्धकारका साथै चर्चित स्तम्भकार पनि हुन् । उनको *महारानी* उपन्यासले २०७७ सालको मदन पुरस्कार प्राप्त गरेपछि यिनको औपन्यासिक व्यक्तित्व प्रखररूपमा सार्वजनिक भएको हो ।

यस उपन्यासमा तीन शताब्दीअघिको इतिहासका घटना, पात्र र तथ्यहरू प्रस्तुत भएको *महारानी* उपन्यास यथार्थमा ऐतिहासिक उपन्यास हो । चौबिसे राज्यअन्तर्गतको शक्तिसम्पन्न र प्राचीन पर्वतराज्यको राजपरिवारभित्र राजगद्दीका लागि भएको खिचातानीका घटनामा आधारित यस उपन्यासमा पर्वतराज्यको निर्माण तथा सङ्कुचनको वृत्तान्त, त्यस बखतको पर्वते भाषाको स्वरूप, सांस्कृतिक अवस्था, वास्तुविधि पर्वत राज्यको इतिहास, तत्कालीन समाज, रीतिथिति र राज्यव्यवस्थाको इतिहास प्रगतिवादी धाराबाट प्रस्तुत गरेको उपन्यास हो । यस उपन्यासमा जनता र जनताको शासनका लागि गरिएको न्याय र पर्वत राज्यको राजनीतिको यथार्थ विषयवस्तुमा आधारित रही उपन्यास तयार पारिएको छ ।

भाषा समाजको प्रतिबिम्ब हो । समाजको भाषापरक अध्ययन नै समाजभाषिक अध्ययन हो । समाज र भाषाविज्ञान, भाषा र समाजबीचका विभिन्न सम्बन्धको अध्ययन भएकाले यसको अध्ययन क्षेत्र व्यापक हुन्छ । समाजविना भाषाको कुनै पनि किसिमको

अध्ययन पूर्ण नहुने भएकाले भाषाको महत्त्व सामाजिक धरातलसम्म रहन्छ । भाषा मानव समुदायको अत्यन्त आवश्यक एवम् महत्त्वपूर्ण वस्तु भएकाले यसकै माध्यमबाट मानिसले आफ्ना सम्पूर्ण कार्यव्यवहार गरेको हुन्छ । समाजमा देखिने द्वैभाषिकता तथा बहुभाषिकताको स्थिति, भाषिक भेद, भाषिका र व्यक्तिभाषा, भाषादैत, कोड, कोड परिवर्तन, कोड मिश्रण, भाषानीति, यो जनाजस्ता समाज भाषाविज्ञानका अध्ययन क्षेत्रमा समाज भाषाविज्ञानलाई समृद्ध बनाएको पाइन्छ । भाषाको सामाजिक, सांस्कृतिक मूल्य र मान्यताको खोजी गर्ने तथा अन्तर्सम्बन्ध केलाउने, भाषिक स्तर, विद्यार्थीको सामाजिक भाषाप्रतिको धारणा र समाजको स्तरानुकूल भाषाको प्रयोग समाजभाषिक अध्ययनबाट गरिन्छ ।

समस्याकथन

नेपाली साहित्यिक कृतिलाई समाजभाषिक पद्धतिबाट विश्लेषण गर्दा *महारानी* उपन्यासको समाजभाषिक प्रक्रियाका आधारमा अध्ययन गरिएको छ । यो कृति विषयवस्तुका दृष्टिले जति विशिष्ट र नवीन छ, संरचनागत र भाषिक दृष्टिले पनि त्यति नै प्रयोगशील रहेको छ । शोधकार्य समस्यामा नै केन्द्रित भई त्यसको समस्या निरूपण गर्ने दृष्टिले प्रस्तुत शोध तयार पारिएको छ । यस उपन्यासमा समाजभाषिक दृष्टिकोणले केकस्ता प्रकारका भाषाशैलीको प्रयोग गरिएको र यस उपन्यासका पात्रहरू (वर्गगत र लिङ्गगत) आधारमा केकस्तो भाषिक स्वरूपको प्रयोग गरेका छन् भन्ने कुरा यस शोधपत्रको प्रमुख समस्याका रूपमा रहेको छ ।

अध्ययनको औचित्य

जुनसुकै अध्ययन, अनुसन्धान गर्नुका पछाडि कुनै न कुनै औचित्य रहेको हुन्छ । तसर्थ प्रस्तुत शोधकार्यको मूल उद्देश्य समाजभाषिक आधारमा *महारानी* उपन्यासको भाषाशैलीको अध्ययनका साथै वर्गगत र लिङ्गगत आधारमा प्रयोग गरिएको भाषिक स्वरूपको अध्ययन र विश्लेषण गरिएको छ । यसैले यही उपन्यासको समाजभाषिक अध्ययन र अनुसन्धानमा यो अध्ययन केन्द्रित रहेको छ । नेपाली साहित्यिक तथा लोकपरम्पराको ऐतिहासिक महत्त्व रहेको यस उपन्यासको समाजभाषिक अध्ययनका दृष्टिले गरिने यो अध्ययन नितान्त नवीन र मौलिक हुने भएकाले यसको औचित्य र सान्दर्भिकता रहेको छ । यस उपन्यास समाजभाषिक अध्ययनमा चासो राख्ने विद्यार्थी, शिक्षक, अध्ययनकर्ता,

शिक्षाविद्, समालोचक जोसुकैका लागि पनि यो अध्ययन उपयोगी र महत्त्वपूर्ण हुने भएकाले महारानी उपन्यासको समाजभाषिक अध्ययनको सान्दर्भिकता उच्च रहेको छ ।

शोधकार्यको उद्देश्य

प्रस्तुत शोधकार्य निम्नलिखित उद्देश्यहरूमा केन्द्रित रहेको छ :

- (क) समाजभाषिक दृष्टिले महारानी उपन्यासको समाजभाषिक अध्ययन गर्नु
- (ख) महारानी उपन्यासका पात्रहरू (वर्गगत र लिङ्गगत) आधारमा भाषिक स्वरूपको अध्ययन गर्नु ।

सीमाङ्कन

प्रस्तुत शोधकार्य चन्द्रप्रकाश बानियाँद्वारा लिखित महारानी (२०७६) उपन्यासको समाजभाषिक अध्ययन विश्लेषणमा केन्द्रित रहेको छ । यस उपन्यासको भाषाशैलीको अध्ययनका साथै वर्गगत र लिङ्गगत आधारमा प्रयोग गरिएको भाषिक स्वरूपको आधारमा सीमित रही कृतिको विश्लेषण गरिएको छ । यस कृतिलाई अन्य पक्षबाट अध्ययन तथा विश्लेषण नगर्नु प्रस्तुत शोधकार्यको मुख्य सीमा रहेको छ ।

पारिभाषिक शब्दावली

- वर्ग : कुनै जाति, पेसा, वर्ण, श्रेणी, स्तर, आकारप्रकार आदिको समूह ।
- भाषाशैली : कुनै पनि विषयवस्तुलाई प्रस्तुत गर्ने माध्यम वा तरिका ।
- भाषिका : कुनै एक भाषिक समुदायभित्र ध्वनि, उच्चारण, संरचनागत क्षेत्रीय विभेदका आधारमा देखिने भेदउपभेद ।
- समाजभाषिक : समाजको आधारमा भाषाको रूपलाई निर्धारण गर्नु ।
- महारानी : महारानी, रानी, महाराजकी पटरानी, राजकुमारीको सम्मानबोधक शब्द ।

सारांश

प्रस्तुत शोधपत्रको पहिलो अध्याय अध्ययनको पृष्ठभूमिमा लेखकको सङ्क्षिप्त परिचय, उनका कृतिहरूको विवरण, उनले प्राप्त गरेका सम्मान तथा पुरस्कारहरू र

सामान्य रूपमा समाज भाषाविज्ञानको परिचय पनि उल्लेख छ । समस्याकथनमा *महारानी* उपन्यासलाई समाजभाषिक पद्धतिका विभिन्न उपकरण र प्रक्रिया अवलम्बन गरी विश्लेषण गर्ने भन्ने कुरालाई खुलाइएको छ । यसैगरी यस अध्यायमा अध्ययनको औचित्यअन्तर्गत यस कृतिको भाषाशैलीका साथै लिङ्गगत र वर्गगत आधारमा प्रयोग गरिएका भाषिक स्वरूपको विश्लेषण गरिएको छ । नेपाली साहित्य तथा लोकपरम्पराको ऐतिहासिक महत्त्व रहेको यस उपन्यासको समाजभाषिक अध्ययनका दृष्टिले गरिने यो अध्ययन नितान्त नवीन र मौलिक हुने भएकाले शोधको औचित्य पुष्टि गरिएको छ । यस कृतिलाई अन्य पक्षबाट विश्लेषण नगरी समाजभाषिक आधारमा भाषाशैलीको अध्ययनका साथै लिङ्गगत तथा वर्गगत आधारमा प्रयोग गरिएको भाषिक स्वरूपको आधारमा सीमित रही कृतिको विश्लेषण गरिएको कुरालाई सीमाङ्कनमा प्रस्तुत गरिएको छ । यसरी प्रस्तुत शोधपत्रको उपयोगिताअनुसार शोधको औचित्य र शोधले समेटेका कुराहरू सीमाङ्कन र अध्यायको सङ्क्षिप्त सारांश समावेश गरी पहिलो अध्याय सम्पन्न गरिएको छ ।

अध्याय दुई सम्बन्धित कार्यको पुनरावलोकन

कुनै पनि सम्बन्धित विषयमा रहेर त्यसभन्दा पहिले वा अघि केकस्ता कार्यहरू वा अनुसन्धान भएका छन् ? तिनीहरूको क्रमबद्ध रूपमा अध्ययन गर्नु वा खोज गर्नु नै सम्बन्धित कार्यको पुनरावलोकन हो । अनुसन्धान गर्दा पूर्वकार्यको पुनरावलोकन गर्नु आवश्यक मानिन्छ । अनुसन्धानले नै सम्पूर्ण विषयवस्तुको बारेमा जानकारी दिन्छ । यसरी गरिएको अध्ययनमा सूचना सङ्कलन र व्याख्या विश्लेषण गर्न सहयोग हुन्छ । समस्या पत्ता लगाउन समेत सहज हुन्छ भने अनुसन्धान गर्न उपयुक्त विधि तथा प्रविधिको बारेमा समेत जानकारी प्राप्त हुन्छ ।

सामाजिक भाषाविज्ञान भाषाको समाजपरक अध्ययन हो । भाषाविज्ञानका शाखाहरूमध्ये यो नवीनतम शाखा हो । समाजबिना भाषाको अध्ययन पूर्ण नहुने भएकाले भाषाको महत्त्व सामाजिक धरातलसम्म रहन्छ । भाषा समाजबाट नियन्त्रित र निर्मित हुन्छ तथा समाजकै सक्रियतामा गतिशील र परिवर्तनशील हुन्छ । भाषाको सामाजिक सन्दर्भ, भाषामा समाजको भूमिका, व्यक्ति र भाषाका सम्बन्धजस्ता पक्षलाई आधार बनाएर भाषाका माध्यमले समाजको अध्ययन गर्ने र समाजका आधारमा भाषाको स्वरूपलाई निर्धारण गर्ने भाषाविज्ञान नै सामाजिक भाषाविज्ञान हो । यसै सन्दर्भमा विभिन्न विद्वान्हरूद्वारा अध्ययन गर्न लागिएको विषयसँग सम्बन्धित कृतिहरू तथा पूर्व अनुसन्धानात्मक सङ्क्षिप्त निष्कर्षलाई आधार मानी तयार पारिएको छ । सम्बन्धित कार्यको पुनरावलोकनलाई सैद्धान्तिक र प्रायोगिक पुनरावलोकन गरी दुई भागमा विभाजन गरी निम्नानुसार शोध समीक्षा गरिएको छ :

सैद्धान्तिक पुनरावलोकन

चन्द्रप्रकाश बानियाँद्वारा लिखित *महारानी* उपन्यासको समाजभाषिक अध्ययन गर्ने समस्यामा प्रस्तुत अध्ययन केन्द्रित रहेको छ । समाजभाषासँग सम्बन्धित विभिन्न विद्वान्हरूद्वारा लिखित विभिन्न कृतिहरूको समीक्षालाई सैद्धान्तिक पुनरावलोकनको रूपमा निम्नानुसार प्रस्तुत गरिएको छ :

ढुङ्गेल (२०६८) द्वारा लिखित *प्रायोगिक भाषाविज्ञान* नामक पुस्तकको एकाइ दुईमा सामाजिक भाषाविज्ञानको परिचय, भाषा र समाजको सम्बन्ध, भाषिक समुदाय, भाषिक भेदहरू र उपसंहारको बारेमा चर्चा गरिएको छ। प्रस्तुत पुस्तकमा समाज भाषाविज्ञान, भाषा प्रयोग र समाजको संरचनाबीचको अन्तर्सम्बन्धको अध्ययन समेत गरिएको छ। यसमा सामाजिक उच्चारणगत र सम्बन्धित भाषागत विभेदहरूको अध्ययन गरिन्छ, जुन सामाजिक आर्थिक स्तर, लिङ्ग, उमेर इत्यादिमा आधारित हुन्छ भनेर सामाजिक भाषाविज्ञानलाई विश्लेषण गरिएको छ। उक्त पुस्तकले प्रस्तुत शोधकार्यमा समाजभाषिक अध्ययनको सैद्धान्तिक आधार तयार पार्न सहयोग पुऱ्याएको छ।

भण्डारी (२०७३) द्वारा लिखित *सामाजिक भाषाविज्ञान र मनोभाषाविज्ञान* नामक पुस्तकमा सामाजिक भाषाविज्ञान, भाषिक भेद, भाषानीति र यो जना, नेपालको भाषिक स्थिति, सामाजिक भाषाविज्ञान, भाषा शिक्षण र भाषाको समाजपरक अध्ययनको बारेमा व्यापक चर्चा गरिएको छ। समाजबिना भाषाको कुनै पनि अध्ययन पूर्ण नहुने भएकाले भाषाको महत्त्व सामाजिक धरातलसम्म रहन्छ। भाषा समाजबाट नियन्त्रित र निर्मित हुन्छ र समाजकै सक्रियतामा गतिशील र प्रगतिशील हुन्छ भनी सामाजिक भाषाविज्ञानलाई विश्लेषण गरिएको छ। उक्त पुस्तकले प्रस्तुत शोधकार्यमा समाजभाषिक सिद्धान्तका आधारमा समग्र उपन्यासको भाषाशैलीको अध्ययन विश्लेषण गर्न सहयोग पुऱ्याएको छ।

ढकाल (२०७४) द्वारा लिखित *प्रायोगिक भाषाविज्ञान* नामक पुस्तकको अध्याय तीनमा सामाजिक भाषाविज्ञानको परिचय, भाषा र समाजको सम्बन्ध, भाषिक समुदाय, भाषिक भेद, भाषा यो जना, भाषा शिक्षणमा सामाजिक भाषाविज्ञानको भूमिकाको बारेमा चर्चा गरिएको छ। प्रस्तुत पुस्तकमा सामाजिक र सांस्कृतिक सन्दर्भहरूमा प्रयुक्त हुने भाषाको रूपमा हेर्ने भाषाविज्ञान हो जसमा परिवारको सामाजिक र आर्थिक स्तर, शिक्षादीक्षा आदिका कारणले पनि भाषामा भिन्नता आउँछ भनी सामाजिक भाषाविज्ञानलाई विश्लेषण गरिएको छ। उक्त पुस्तकको अध्ययनबाट भाषिक समस्या समाधानका उपायका साथै समाजभाषिक अध्ययन गर्न महत्त्वपूर्ण योगदान पुऱ्याएको छ।

अधिकारी (२०७५) द्वारा लिखित *सामाजिक र प्रायोगिक भाषाविज्ञान* नामक पुस्तकमा सामाजिक भाषाविज्ञानको परिचय, भाषिक समुदाय, भाषा र सामाजिक सम्पर्क, भाषिक भेद, भाषाद्वैत, द्वैभाषिकता तथा बहुभाषिकता, भाषा यो जना, भाषा यो जनाका

समस्या, भाषा यो जना प्रक्रिया, नेपाली भाषाको मानकीकरण र आधुनिकीकरण, नेपालका भाषाहरूको भौगोलिक र सामाजिक स्थिति, नेपालको भाषानीतिको बारेमा चर्चा गरिनुका साथै समाजमा भाषिक समुदायको अपेक्षा, भाषामा देखापर्ने प्रभाव, क्षेत्रीय; वर्गीय; पेसागत आदि समाजमा बोलिने विभिन्न भाषाहरूबीचको सम्बन्ध भएको हुन्छ भनी सामाजिक भाषाविज्ञानलाई विश्लेषण गरिएको छ। उक्त पूर्वकार्यको अध्ययनले प्रस्तुत शोधकार्य सम्पन्न गर्न र समाजभाषिक सिद्धान्तका आधारमा भाषिक स्थितिको विश्लेषण गर्न सहयोग पुऱ्याएको छ।

पौडेल (२०७५) द्वारा लिखित *सामाजिक र मनोभाषाविज्ञान* नामक पुस्तकमा सामाजिक भाषाविज्ञानको परिचय, भाषा र समाज, भाषिक भेद, भाषाद्वैत, भाषानीति र यो जना तथा नेपालको भाषिक स्थिति, नेपाली भाषाको मानकीकरण र आधुनिकीकरण प्रक्रिया, सामाजिक भाषाविज्ञान र भाषा शिक्षण र भाषाको महत्त्व र उपयोगिताको बारेमा चर्चा गरिएको छ। प्रस्तुत पुस्तकमा भाषालाई त्यसको प्रायोगिक पक्षका आधारमा वैज्ञानिक अध्ययन गर्छ भनी सामाजिक भाषाविज्ञानलाई विश्लेषण गरिएको छ। उक्त पुस्तकको अध्ययनबाट भाषा र समाजको सम्बन्ध पहिचान गर्न र समाजभाषिक अध्ययन गर्न सहयोग पुऱ्याएको छ।

प्रायोगिक पुनरावलोकन

चन्द्रप्रकाश बानियाँद्वारा लिखित *महाराणी* उपन्यासको समाजभाषिक अध्ययन गर्ने समस्यामा प्रस्तुत अध्ययन केन्द्रित रहेको छ। प्रस्तुत शोधको शीर्षकसँग सम्बन्धित यस अधिका विभिन्न शोधपत्रहरूको समीक्षालाई प्रायोगिक पुनरावलोकनको रूपमा निम्नानुसार प्रस्तुत गरिएको छ :

अर्याल (२०६९) द्वारा *बलामी भाषाको समाजभाषिक अध्ययन* शीर्षकमा शोधकार्य तयार गरिएको छ। उक्त शोधकार्यमा बलामी भाषामा पाइने समाज र संस्कृतिको प्रभावको विश्लेषण गर्नु, बलामी भाषिक समुदायमा पाइने बहुभाषिकता र कोड छनोटका विविध अवस्थाको विश्लेषण गर्नुजस्ता उद्देश्य राखेर उक्त शोधकार्य तयार गरिएको छ। उक्त शोधकार्यमा पुस्तकालयीय अध्ययन कार्यको प्रयोग गरिएको छ। उक्त शोधकार्यमा बलामी समुदायमा भाषा र संस्कृतिको एकदमै ठूलो प्रभाव रहेको, बलामीहरूका हरेक संस्कृतिको

बाहक बनेर संस्कृतिको परिचय गराउने काम पनि भाषाले गर्दै आएको, बुवा, आमा, दाजुभाइ, दिदीबहिनीका लागि विशेष किसिमको आफ्नै भाषिक विशेषता जनाउने शब्दहरूको प्रयोग गरेको, बलामीहरूको संस्कृतिलाई संरक्षण र संवर्द्धन गर्ने काम भाषाले गरेको निष्कर्ष निकालिएको छ । उक्त शोधको पूर्वकार्यले प्रस्तुत शोधकार्यमा भाषाशैलीको अध्ययन र विश्लेषण गर्न सहयोग पुऱ्याएको छ ।

ढकाल (२०६९) द्वारा *नरेन्द्रदाइ उपन्यासको समाजभाषिक अध्ययन* शीर्षकमा शोधकार्य तयार गरिएको छ । उक्त अध्ययनमा भाषाशैलीका दृष्टिले उपन्यासको समाजभाषिक अध्ययन गर्न पात्रहरूलाई वर्गीय, लैङ्गिक, उमेर र शैक्षिक स्तरका आधारमा वर्गीकरण गर्नु, पात्रहरूले प्रयोग गर्ने भाषाको वर्गगत, लिङ्गगत, उमेरगत र शैक्षिक स्तरका आधारमा भाषिक प्रयोगको स्थिति पत्ता लगाउनुजस्ता उद्देश्य राखिएका छन् । पुस्तकालयीय अध्ययन कार्यलाई प्रमुख आधार बनाइएको छ । उक्त उपन्यासमा वर्गीय विभेद व्यापक रहेको छ । शिक्षित र अशिक्षितहरूको भाषिक प्रयोग, शब्दचयन, शैली र विषयवस्तुको प्रस्तुतीकरणमा विभेद रहेको, जातीय आधारमा भेद रहेको निष्कर्ष निकालिएको छ । उक्त शोधकार्यले प्रस्तुत अध्ययन कार्यको सैद्धान्तिक आधार निर्माण गर्नका लागि सहयोग पुऱ्याएको छ ।

सुवेदी (२०६९) द्वारा *भोक र भित्ता उपन्यासको समाजभाषिक अध्ययन* शीर्षकमा शोधकार्य तयार गरिएको छ । उक्त अध्ययनमा भाषाशैलीका दृष्टिले *भोक र भित्ता* उपन्यासको समाजभाषिक अध्ययनका गर्नु, उपन्यासका पात्रहरूलाई वर्गीय, लैङ्गिक, उमेर र बौद्धिक स्तरका आधारमा वर्गीकरण गर्नु, पात्रहरूले प्रयोग गर्ने भाषाको वर्गगत, लिङ्गगत, उमेरगत र शैक्षिक स्तरका आधारमा भाषिक प्रयोगको स्थिति पत्ता लगाउनुजस्ता उद्देश्यमा केन्द्रित रहेर उक्त अध्ययन गरिएको छ । उक्त अध्ययनमा पुस्तकालयीय अध्ययन कार्यका आधारमा सामग्री सङ्कलन गरी वर्णनात्मक विधिको प्रयोग गरिएको छ । उक्त अध्ययनमा उपन्यासमा वर्गीय विभेद रहेका, निम्न वर्गले अमानक र निम्न भाषिक भेद प्रयोग गरेको, लिङ्गका आधारमा महिला र पुरुषले प्रयोग गर्ने भाषामा भिन्नता रहेको निष्कर्ष निकालिएको छ । उक्त शोधकार्यले प्रस्तुत अध्ययन कार्यमा भाषिक भेद र वर्गीय भेदसम्बन्धी सैद्धान्तिक विषयका बारेमा सहयोग प्राप्त भएको छ ।

बोगटी (२०७१) द्वारा लू उपन्यासको समाजभाषिक अध्ययन शीर्षकमा शोधकार्य तयार गरिएको छ । उक्त शोधकार्य समाजभाषिक सिद्धान्तका आधारमा लू उपन्यासको भाषाशैलीको विश्लेषण गर्नु, उपन्यासमा पात्रहरूले प्रयोग गर्ने भाषाको लिङ्गत, उमेरगत, जातिगत र शैक्षिक अवस्थाका आधारमा भाषिक प्रयोगको स्थिति पत्ता लगाउनु, लू उपन्यासका पात्रहरूले प्रयोग गर्ने भाषाका वर्गगत स्वरूपको विश्लेषण गर्नुजस्ता उद्देश्यमा केन्द्रित रहेको छ । उक्त अध्ययनमा पुस्तकालयीय अध्ययन कार्यका साथै वर्णनात्मक विधिको प्रयोग गरिएको छ । यस उपन्यासमा ग्रामीण परिवेशको जीवन्त चित्रण रहेको, राप्ती नदी तथा सीमा वरिपरिको गाउँको वास्तविक यथार्थलाई छर्लङ्ग रूपमा देखाएको, वर्गीय आधारमा उच्च वर्ग र निम्न वर्गले प्रयोग गर्ने भाषामा भिन्नता रहेको छ । लिङ्गका आधारमा महिला र पुरुष, उमेरका आधारमा बाल, प्रौढ र वृद्ध त्यस्तै शिक्षाका आधारमा शिक्षित र अशिक्षित पात्रहरूको भाषिक विश्लेषण गरी निष्कर्ष निकालिएको छ उक्त शोधकार्यले प्रस्तुत शोधकार्यमा उपन्यासको भाषाशैलीको अध्ययन र विश्लेषण गर्न सहयोग पुऱ्याएको छ ।

राउत (२०७२) द्वारा फल्यासब्याकमा जिन्दगी उपन्यासको समाजभाषिक अध्ययन शीर्षकमा शोधकार्य तयार गरिएको छ । उक्त शोधकार्यमा उपन्यासका पात्रहरूले प्रयोग गर्ने भाषाको वर्गगत र लिङ्गगत विश्लेषण गर्नु, शैक्षिक अवस्थाका आधारमा उपन्यासको भाषिक प्रयोगको स्थिति वर्णन गर्नुजस्ता उद्देश्य राखेर उक्त शोधकार्य तयार गरिएको छ । उक्त अध्ययनमा पुस्तकालयीय अध्ययन कार्यलाई प्रमुख आधार बनाइएको छ । उक्त शोधकार्यमा नेपालको पूर्वी भेग दमक, विराटनगर हुँदै काठमाडौँसम्मको भाषिक परिवेशलाई उल्लेख गरिएको, उपन्यासमा किशोरावस्थाका सकारात्मक र नकारात्मक पक्षको राम्रोसँग वर्णन गरिएको, अभिभावकले आफ्ना सन्तानप्रतिको दायित्व विर्सेर सही मार्गदर्शन गर्न नसक्दा उत्पन्न हुने विवादको स्थिति र किशोरकिशोरीका मानसिक अवस्थालाई यस उपन्यासमा उतारिएको निष्कर्ष निकालिएको छ । उक्त शोधकार्यले प्रस्तुत अध्ययन कार्यको वर्गगत र लिङ्गगत भिन्नता छुट्याउन सहयोग पुऱ्याएको छ ।

सुवेदी (२०७२) द्वारा तिनघुम्ती उपन्यासको समाजभाषिक अध्ययन शीर्षकमा शोधकार्य तयार गरिएको छ । उक्त शोधमा तिनघुम्ती उपन्यासको समाजभाषिक अध्ययनका साथै उपन्यासमा पात्रहरूले प्रयोग गर्ने भाषाको लिङ्गगत, उमेरगत र शैक्षिक अवस्थाका

आधारमा भाषिक विश्लेषण गर्नुजस्ता उद्देश्य राखेर उक्त शोधकार्य तयार गरिएको छ । उक्त शोधकार्यमा पुस्तकालयीय अध्ययन कार्यका साथै वर्णनात्मक र विश्लेषणात्मक विधिको प्रयोग गरिएको छ । प्रस्तुत उपन्यासमा समाजको वास्तविक पक्ष, प्रेमप्रणय, मातृत्व र वात्सल्य गरी तीन पक्षलाई एकैसाथ देखाउन खोजिएको, उपन्यासमा पात्रहरूको लिङ्गगत, उमेरगत र शिक्षाका आधारमा भाषिक विश्लेषण गरी निष्कर्ष निकालिएको छ । उक्त शोधकार्यले प्रस्तुत अध्ययन कार्यको सैद्धान्तिक आधार निर्माण गर्नका लागि सहयोग पुऱ्याएको छ ।

पौडेल (२०७३) द्वारा *भ्रमर उपन्यासको समाजभाषिक अध्ययन* शीर्षकमा शोधकार्य सम्पन्न गरिएको छ । भाषाशैलीका दृष्टिले *भ्रमर* उपन्यासमा प्रयोग गरिएको भाषाको वर्गगत, उमेरगत र शैक्षिक अवस्थाका आधारमा भाषिक प्रयोगको स्थिति, समाजभाषिक सिद्धान्तका आधारमा भाषाशैलीका अध्ययनजस्ता उद्देश्यहरू राखेर उक्त अध्ययन गरिएको छ । उक्त शोधकार्यमा पुस्तकालयीय अध्ययन र वर्णनात्मक विधिको प्रयोग गरिएको छ । प्रस्तुत उपन्यास प्रवासी नेपाली परिवारको दिनचर्या तथा प्रेमप्रणय, यथार्थ वस्तुस्थितिको ठोस विवरणमा केन्द्रित रहेको छ । उक्त शोधकार्यमा उच्च वर्ग र निम्न वर्गका पात्रहरूले प्रयोग गरेको भाषाशैली फरक रहेको, शिक्षित वर्गका पात्रले मानक र अशिक्षित वर्गका पात्रले मानक, अमानक भेद प्रयोग गरेको तथा महिलाले प्रयोग गर्ने भाषामा कोमलता रहेको र पुरुषले प्रयोग गर्ने भाषामा कठोरता रहेको छ भनी निष्कर्ष निकालिएको छ । उक्त शोधकार्यको निष्कर्षले प्रस्तुत अध्ययनको निष्कर्ष लेखनका लागि सहयोग पुऱ्याएको छ ।

बराल (२०७४) द्वारा *करोडौँ कस्तुरी उपन्यासको समाजभाषिक अध्ययन* शीर्षकमा शोधकार्य तयार गरिएको छ । भाषाशैलीका दृष्टिले *करोडौँ कस्तुरी* उपन्यासको समाजभाषिक अध्ययन गर्नु, उपन्यासका पात्रहरूलाई वर्गीय, लिङ्ग, उमेर र शैक्षिक अवस्थाका आधारमा वर्गीकरण गर्नु, उपन्यासका पात्रहरूले प्रयोग गर्ने भाषाका आधारमा वर्गगत, लिङ्गगत, उमेरगत र शैक्षिक अवस्थाका आधारमा भाषिक प्रयोगको स्थिति पत्ता लगाउनुजस्ता उद्देश्यमा केन्द्रित रहेर उक्त अध्ययन गरिएको छ । उक्त शोधकार्यमा पुस्तकालयीय अध्ययन कार्यलाई प्रमुख आधार बनाइएको छ । प्रस्तुत उपन्यासमा नेपाली ग्रामीण, सामाजिक परिवेशमा हुर्केका बालबालिकाहरूको शिक्षाप्रतिको धारणा, समाजका मानिसको शैक्षिक स्थितिका कारण भोग्नुपर्ने समस्या, पीडा, बाध्यता र विवशतालाई यथार्थ

रूपमा काल्पनिक ढङ्गले प्रस्तुत गरिएको निष्कर्ष निकालिएको छ । उक्त शोधकार्यले प्रस्तुत अध्ययन कार्यहरूमा पात्रहरूको वर्गगत र लिङ्गगत भिन्नता छुट्याउन सहयोग पुऱ्याएको छ ।

काफ्ले (२०७५) द्वारा *हारजित कथाको समाजभाषिक अध्ययन* शीर्षकमा शोधकार्य तयार गरिएको छ । भाषिक सिद्धान्तका आधारमा *हारजित कथाको समाजभाषिक अध्ययन* गर्नु, कथाका पात्रहरूले प्रयोग गर्ने भाषाको उमेरगत, वर्गगत, लिङ्गगत, धार्मिक, शैक्षिक र पेसागत अवस्थाका आधारमा भाषिक प्रयोगको स्थिति पत्ता लगाउनुजस्ता उद्देश्यमा केन्द्रित रहेर उक्त अध्ययन गरिएको छ । उक्त अध्ययनमा पुस्तकालयीय अध्ययन कार्यका साथै वर्णनात्मक र विश्लेषणात्मक विधिको प्रयोग गरिएको छ । यस कथामा ग्रामीण परिवेशको बोलीचाली, रहनसहन बढी रहेको, धार्मिक कुरामा विश्वास रहेको, उच्च र निम्न वर्ग समावेश गरिएको प्रस्तुत कथामा उच्च वर्गले निम्न वर्गप्रति गरिएको भाषिक व्यवहारले उच्च वर्गको प्रतिनिधित्व गर्नुका साथै हैकमवादी प्रवृत्तिको पुष्टि गरेको निष्कर्ष निकालिएको छ । उक्त शोधकार्यको अध्ययनबाट समाजभाषिक अध्ययनको सैद्धान्तिक प्रारूप तयार पार्न सहयोग पुऱ्याएको छ ।

डुम्रे (२०७५) द्वारा *बसाइँ उपन्यासको समाजभाषिक अध्ययन* शीर्षकमा शोधकार्य तयार गरिएको छ । भाषाशैलीका दृष्टिले *बसाइँ उपन्यास*मा प्रयोग गरिएको भाषाको वर्गगत, लिङ्गगत र जातिगत आधारमा भाषिक प्रयोगको स्थिति पत्ता लगाउनुजस्ता उद्देश्यमा केन्द्रित रहेर उक्त अध्ययन गरिएको छ । उक्त अध्ययनमा पुस्तकालयीय अध्ययन कार्यका आधारमा सामग्री सङ्कलन गरी वर्णनात्मक र विश्लेषणात्मक विधिको प्रयोग गरिएको छ । प्रस्तुत शोधमा उपन्यासका पात्रहरूमा वर्गीय विविधता रहेको, लिङ्ग र जातिका आधारमा भाषागत भिन्नता रहेको निष्कर्ष निकालिएको छ । उक्त शोधकार्यको अध्ययनबाट प्रस्तुत अध्ययन कार्यमा पात्रहरूको वर्गीकरण गर्न र समाजभाषिक अध्ययनको सैद्धान्तिक रूपरेखा तयार पार्न सहयोग पुऱ्याएको छ ।

पाल (२०७५) द्वारा *मयूर टाइम्स उपन्यासको समाजभाषिक अध्ययन* शीर्षकमा शोधकार्य तयार गरिएको छ । उक्त शोधकार्यमा समाजभाषिक सिद्धान्तका आधारमा *मयूर टाइम्स* उपन्यासको भाषाशैलीको अध्ययन गर्नु, उपन्यासका पात्रहरूले वर्गगत, लिङ्गगत, उमेरगत र शैक्षिक अवस्थाको आधारमा भाषिक स्वरूप पत्ता लगाउनुका साथै पात्रहरूको

परिचयात्मक वर्गीकरण गर्नुजस्ता उद्देश्य राखेर उक्त शोध तयार पारिएको छ । उक्त अध्ययनमा पुस्तकालयीय अध्ययन कार्यका साथै वर्णनात्मक र विश्लेषणात्मक विधिको प्रयोग गरिएको छ । उक्त उपन्यासमा पात्रहरूले प्रयोग गरेका भाषामा मातृबोलीको प्रभाव रहेको र उपन्यासमा वर्ग, लिङ्ग, उमेर र शिक्षाको आधारमा विभेदीकरण भएको समाजलाई देखाउन सफल भएको निष्कर्ष निकालिएको छ । उक्त शोधले प्रस्तुत शोधकार्यमा पात्रहरूको भाषा, सामाजिक सन्दर्भ र प्रसङ्गानुरूपको विषयवस्तुको अध्ययन गर्न सहयोग पुऱ्याएको छ ।

प्याकुरेल (२०७५) द्वारा *मुग्लान उपन्यासको समाजभाषिक अध्ययन* शीर्षकमा शोधकार्य तयार गरिएको छ । उक्त शोधकार्यमा भाषाशैलीका दृष्टिले *मुग्लान* उपन्यासको समाजभाषिक अध्ययन गर्नु, पात्रहरूलाई वर्गीकरण गर्नु र पात्रहरूले प्रयोग गर्ने भाषाको वर्गगत, लिङ्गगत, उमेरगत र शैक्षिक अवस्थाका आधारमा भाषिक प्रयोगको स्थिति पत्ता लगाउनुजस्ता उद्देश्य राखिएका छन् । उक्त अध्ययनमा पुस्तकालयीय अध्ययन कार्यका साथै वर्णनात्मक र विश्लेषणात्मक विधिको प्रयोग गरिएको छ । उक्त शोधकार्यमा निम्न वर्गीय आर्थिक चपेटामा परेका पात्रहरूको अन्तर्व्यवस्था बनेर आएको भएकाले समाजमा रहेको वर्गीय, लैङ्गिक, उमेर, शैक्षिक आदि दृष्टिले विभेदीकरण गरिएको, भाषाको प्रयोगगत आधारमा लैङ्गिक भिन्नता रहेको नेपाली समाजको निराशावादी दृष्टिकोण, करुणा र त्रासद जनजीवनको यथार्थ चित्रण गरिएको निष्कर्ष निकालिएको छ । उक्त शोधकार्यले प्रस्तुत अध्ययन कार्यमा भाषिक स्थितिको विश्लेषण र पात्रगत वर्गीकरण गर्न सहयोग पुऱ्याएको छ ।

शर्मा (२०७५) द्वारा *तादी किनारको गीत उपन्यासको समाजभाषिक अध्ययन* शीर्षकमा शोधकार्य तयार गरिएको छ । उक्त शोधमा समाजभाषिक सिद्धान्तका आधारमा *तादी किनारको गीत* उपन्यासको भाषाशैलीको अध्ययन गर्नु, उपन्यासमा पात्रगत प्रयुक्त भाषाको आधारमा भाषिक प्रयोगको स्थिति पत्ता लगाउनुजस्ता उद्देश्य राखेर उक्त शोधकार्य तयार गरिएको छ । उक्त शोधकार्यमा पुस्तकालयीय अध्ययन कार्यलाई प्रमुख आधार बनाइएको छ । उक्त शोधकार्यमा माभी समाजको चित्रण गरिएको, उपन्यासमा सरल, सहज, सरस भाषामा माभी समुदायको आर्थिक अवस्था, दिनचर्या, परम्परा, सानै उमेरमा गर्ने मगनी तथा बालविवाहले बालबालिकामा परेको मनोवैज्ञानिक असरलाई वर्णनात्मक

तथा पूर्वदिप्ती शैलीमा प्रस्तुत गरिएको निष्कर्ष निकालिएको छ । उक्त शोधको पूर्वकार्यले प्रस्तुत शोधकार्यमा भाषिक भेद र वर्गीय भेदसम्बन्धी सैद्धान्तिक विषयका बारेमा विश्लेषण गर्न सहयोग पुऱ्याएको छ ।

समग्रमा भन्नुपर्दा विभिन्न शोधार्थी तथा लेखकहरूका पूर्वकार्यहरूमा विभिन्न कृतिहरूले समाजका विभिन्न पक्षलाई समेटेर समाजभाषिक अध्ययन गरिएको पाइन्छ । विभिन्न समाजभाषिक शीर्षकसँग सम्बन्धित उपलिखित पूर्वकार्यको अध्ययनबाट यस शोधकार्यलाई मार्गदर्शन प्राप्त भएको छ । अहिलेसम्म *महारानी* उपन्यासको समाजभाषिक अध्ययन नभएकाले यस शीर्षकमा अनुसन्धान गर्न आवश्यक ठानी उपलिखित पूर्वकार्यहरूको समेत सहयोग लिई यस उपन्यासको समाजभाषिक अध्ययन गरिएको छ

अनुसन्धानमा सम्बन्धित कार्यको पुनरावलोकनको अनुप्रयोग

कुनै पनि अनुसन्धान गर्नुभन्दा पहिले सम्बन्धित विषयमा लेखिएका ग्रन्थ, अनुसन्धानात्मक पत्रिका तथा अन्य सामग्री पढेर, सुनेर, अध्ययन, मनन गरेर र नै तिनको सङ्क्षिप्त टिप्पणीमूलक समीक्षा गर्नु नै सम्बन्धित कार्यको पुनरावलोकनको अनुप्रयोग हो । पूर्वकार्यको समीक्षाले अध्ययन, अनुसन्धानलाई उपलब्धिमूलक बनाउनुका साथै सम्बन्धित विषयमा पूर्व विज्ञ बन्न मद्दत गरेको हुन्छ ।

अध्ययन र अनुसन्धान भएका र हुन बाँकी विषयक्षेत्रको जानकारी लिन, सम्बन्धित विषयको सैद्धान्तिक परिचय तथा आधारभूत ज्ञान प्राप्त गर्न, नयाँ अध्ययनका लागि मापदण्ड निर्माण गर्ने पक्षमा सघाउ पुऱ्याउने भएकाले पूर्वकार्यको पुनरावलोकनको महत्त्व रहेको देखिन्छ । कुनै खास सन्दर्भ र परिस्थितिमा प्रयोग गरिने सामाजिक वस्तु भाषा हो । समाज भाषाविज्ञानको संरचनालाई राम्रोसँग बुझ्नका लागि सम्प्रेषण गर्ने कार्य भाषाले कसरी गर्दछ भन्ने लक्ष्यअनुरूप समाज र भाषाविज्ञानको खोजी राख्दछ तसर्थ चन्द्रप्रकाश बानियाँद्वारा लिखित *महारानी उपन्यासको समाजभाषिक अध्ययन* शीर्षकमा प्रयोग भएका पात्रहरूको लिङ्गगत र वर्गगत आधारमा भाषिक स्थिति पहिल्याउनसमेत पूर्वकार्यको अनुप्रयोगले विशेष सहयोग प्रदान गरेको छ । पूर्वकार्यको अनुप्रयोगबाट समस्यालाई विशिष्टीकरण गर्ने, समस्याको सैद्धान्तिक पृष्ठभूमि तयार पार्न, अवधारणा स्पष्ट पार्न, समस्यालाई परिभाषित गर्न, अनुसन्धानको पुनरावृत्ति हुन नदिन, अनुसन्धानका महत्त्वपूर्ण

कुराहरू नछुटाउन कुनकुन कुरा किन र कति महत्त्वपूर्ण छन् भन्ने पत्ता लगाउन, पहिले नै पत्ता लागेका कुराहरूको खोजीमा समय र श्रमको दुरुपयोग हुन नदिन पूर्वकार्यको अनुप्रयोगको अध्ययनले महत्त्वपूर्ण भूमिका खेलेको हुन्छ। त्यसैले शोधार्थीलाई आफ्नो शोधमा गर्नुपर्ने कामको निर्देशन गरी निश्चित गन्तव्यमा पुऱ्याउन सहयोग पुऱ्याएको हुन्छ।

समाज भाषाविज्ञानको सैद्धान्तिक अवधारणा

भाषा र समाजको अन्योन्याश्रित सम्बन्ध हुन्छ। भाषा सामाजिक वाक्प्रतिक पनि हो। थापा (२०६९) भन्छन् - “भाषालाई समाजको अनिवार्य अङ्ग मानिन्छ। भाषाको सामाजिक सन्दर्भमा अध्ययन विश्लेषण गरिने प्रायोगिक भाषाविज्ञानको शाखा सामाजिक भाषाविज्ञान हो” (पृ. ३)। सामाजिक व्यवस्था, रीतिरिवाज, विश्वास, धर्म, संस्कृति आदिको पहिचान भाषाले गराउँछ। व्यक्तिले भाषा समाजबाटै सिक्छ र भाषाको प्रयोग उसले समाजबाट नै गर्छ। भाषाले सामाजिक संरचनालाई सङ्केत गर्छ अर्थात् समाजमा देखिने वर्ग, लिङ्ग, जातजाति, पेसा, धर्म, शिक्षा, सम्प्रदायजस्ता विभिन्न पक्षका आधारमा भाषाको प्रयोग भएको पाइन्छ। भण्डारी (२०६५) भन्छन् - “भाषाको सामाजिक कार्य, समाजमा भाषा प्रयोगको स्थिति, भाषिक सम्प्रेषण, भाषिक भेद, भाषिक समुदायको पहिचान, भाषासँग समाज र संस्कृतिको सम्बन्धलगायतको अध्ययन सामाजिक भाषाविज्ञानमा गरिन्छ” (पृ. ५)। यसमा समाजमा भाषाले अन्तर्क्रिया गर्ने प्रवृत्तिको अध्ययन गरिन्छ। हड्सन (सन् २००७) भन्छन् - “समाज भाषाविज्ञानलाई सामाजिक सम्बन्धमा गरिने भाषाको समाजसापेक्ष अध्ययन हो” (पृ. ४)। हड्सनेले भाषा र समाजको सम्बन्धमा जोड दिन्छन्। यसैगरी समाज भाषाविज्ञानको सैद्धान्तिक अवधारणाका सम्बन्धमा आफ्नो धारणा व्यक्त गर्दै फिसम्यान (सन् १९७२) भन्छन् - “सामाजिक भाषाविज्ञानलाई ‘भाषाको समाजशास्त्र’ नाम दिएका छन्। उनका अनुसार भाषाको समाजशास्त्रले कसले, कोसँग, कतिबेला, कस्तो प्रकारको भाषिका प्रयोग गरिरहेको छ भन्ने कुरासँग सम्बन्धित भएर भाषाको अध्ययन गर्दछ” (पृ. ४५-४६)। यसरी नै थापा (२०६९) भन्छन् - “समाज भाषाविज्ञान र भाषाको समाजशास्त्रमा केही भिन्नता हुँदा हुँदै पनि दुवैलाई एउटै अर्थमा लिन सकिन्छ। आज समाज भाषाविज्ञानले नै विश्वव्यापी मान्यता पाइसकेको छ” (पृ. ५)। सामाजिक भाषाविज्ञानले भाषालाई सार्वभौम रूपमा नहेरी समाजसापेक्ष रूपमा हेर्छ। यसले भाषिक

तत्त्व (वक्ता, स्रोता, विषय, परिवेश, संस्कृति, सन्दर्भ, भूगोल, उद्देश्य) को अध्ययन एकीकृत रूपमा गर्छ । सामाजिक भाषाविज्ञानको बारेमा प्रष्ट्याउँदै अधिकारी (२०६२) भन्दछन् :

भाषा समाजसापेक्ष हुने भएकाले भाषालाई समाजपरक रूपमा हेरिनुपर्छ भन्ने अवधारणासँगै सामाजिक भाषाविज्ञानको जन्म भएको हो । सन् १९३० को दशकदेखि १५० को दशकसम्म प्रभावशाली बनेको संरचनावादी भाषाविज्ञान र सन् १९६० को दशकमा देखापरेको रूपान्तरणवादी व्याकरणले शैक्षिक पछ्यौटेपन र भाषाको समाजपरक अध्ययनलाई बेवास्ता गरेका कारण सन् १९७० को दशकतिर भएको समाजपरक अध्ययनले महत्त्व पाउन थाल्यो । बेलायती भाषाविद् फर्थले आफ्नो सिद्धान्त 'स्थितिको प्रसङ्ग' मा भाषिक क्रियाकलापलाई समाजसापेक्ष रूपमा हेरिनुपर्ने धारण राखे भने भाषाविद् ह्यालिड र मिचेलको भाषालाई समाजसापेक्ष हेर्ने दृष्टिकोणलाई हाइम्सको 'सम्प्रेषणात्मक सामर्थ्य' (सन् १९७२) ले उचाइमा पुऱ्याएको पाइन्छ । (पृ. ४)

माथिका भनाहरूलाई अध्ययन गर्दा सामाजिक भाषाविज्ञानको आरम्भ भएको र सैद्धान्तिक आधार बनेको देखिन्छ । समाजको पहिचान र प्रगतिका लागि मात्र होइन समाज तथा संस्कृतिलाई बचाउन पनि भाषाको आवश्यकता पर्छ । समाजमा देखिने द्वैभाषिकता तथा बहुभाषिकताको स्थिति, भाषिक भेद, भाषिका र व्यक्तिभाषा, भाषाद्वैत, कोड, कोड परिवर्तन, कोड मिश्रण, भाषानीति, यो जना, पिजिन, क्रेओलजस्ता समाज भाषाविज्ञानका अध्ययन क्षेत्रले समाज भाषाविज्ञानलाई समृद्ध बनाएको पाइन्छ । भाषाको सामाजिक, सांस्कृतिक मूल्य र मान्यताको खोजी गर्ने तथा अन्तर्सम्बन्ध केलाउने, विद्यार्थीको पारिवारिक पृष्ठभूमि, भाषिक स्तर, विद्यार्थीको समाजप्रतिको धारणा, समाजको स्तरअनुकूल भाषाको प्रयोग, सुभ्र वा दृष्टिकोण समाजभाषिक अध्ययनबाट प्राप्त हुन्छ ।

समाज भाषाविज्ञानको परिचय

प्रायोगिक भाषाविज्ञानका विभिन्न शाखाहरूमध्ये समाज भाषाविज्ञान एउटा नवीन शाखा हो । अधिकारी (२०७५) भन्छन् - "भाषाको समाजपरक अध्ययनलाई सामाजिक भाषाविज्ञान भनिन्छ" (पृ. ३) । यसबाट बुझ्न सकिन्छ कि सामाजिक भाषाविज्ञानले भाषाको सम्पूर्ण पक्षको अध्ययन सामाजिक सन्दर्भमा गर्दछ । यसले भाषातत्त्वहरूको अलगअलग वा

सन्दर्भविहीन पक्षलाई महत्त्व नदिई भाषा प्रयोगको सन्दर्भ र भाषाले समाजमा गर्ने कार्यको अध्ययन गर्दछ। प्रायोगिक भाषाविज्ञान आधुनिक भाषाविज्ञानको एउटा पाटो हो भने प्रायोगिक भाषाविज्ञानको एक महत्त्वपूर्ण शाखा समाज भाषाविज्ञान हो। भाषाविज्ञानले संरचना पक्षमा जोड दिँदा समाजविज्ञानले तिनको अन्तर्सम्बन्ध तथा व्यवस्थाको वर्णनमा जोड दिन्छ। चम्स्कीले समाज भाषाविज्ञानलाई भाषाको सन्दर्भपरक प्रयोग र त्यसको सामर्थ्यको अध्ययन भनेका छन् भने हाइम्सले यसलाई सम्प्रेषणात्मक सामर्थ्यको संज्ञा दिएका छन्। भाषा सामाजिक सम्प्रेषण एवम् व्यवहारको महत्त्वपूर्ण तथा प्रभावकारी अध्ययन भएकाले पनि समाजमा यसको के-कस्तो सन्दर्भ वा कसरी प्रयोग हुन्छ भन्ने कुराको अध्ययन समाज भाषाविज्ञानमा हुन्छ। भाषाबाट उत्पन्न सामाजिक तथा शैक्षिक पछौटेपनलाई उकास्न भाषाको अध्ययन क्षेत्रमा समाज भाषाविज्ञानको जन्म मान्न सकिन्छ। बीसौं शताब्दीको मध्यतिर संरचनावादी तथा रूपान्तरणवादी भाषावैज्ञानिक पद्धतिको सुरुवात भई केवल संरचना पक्षमा मात्रै केन्द्रित भएको पाइन्छ।

भाषा सामाजिक वस्तु हो। वक्ता र स्रोताका कुराकानीका सन्दर्भमा वक्ता र श्रोताबीचको सामाजिक स्तर र तिनीहरूको जातजाति, लिङ्ग, उमेर, पेसा, शिक्षा र धर्मजस्ता विषयहरूमा पनि सँगसँगै भुल्किरहेका हुन्छन्। यसरी भाषाको समाजपरक अध्ययनले भाषाको अध्ययनको क्रममै हुनुपर्छ भन्ने आधारमा समाजभाषिक अध्ययनको अस्तित्व कायम भएको मान्न सकिन्छ। समाज भाषाविज्ञान अर्थात् सामाजिक भाषाविज्ञान समाज र भाषा दुवैलाई मिलाएर तयार पारिएको शब्द हो। सामाजिक भाषाविज्ञानमा भाषाको प्रयोग पक्षमा जोड दिने हुँदा यसको एकीकृत अध्ययन हुन्छ। यसले भाषा तत्त्वहरूको अलग-अलग वा सन्दर्भविहीन पक्षलाई महत्त्व नदिएर भाषा प्रयोगको सन्दर्भ निरपेक्ष रूपमा अध्ययन गर्न खोज्दछ भने सामाजिक भाषाविज्ञानले भाषाको अध्ययनलाई समय सापेक्ष एवम् प्रयोग सन्दर्भगत बनाउँछ। सामाजिक भाषाविज्ञानले भाषिक अध्ययनलाई सामाजिक परिप्रेक्ष्यमा गतिशील र परिवर्तनशील हुन्छ भन्ने धारणा राख्दै भाषाको सामाजिक कोणबाट व्याख्या, विश्लेषण र निष्कर्ष निकाल्ने भाषिक अध्ययन सामाजिक भाषाविज्ञान हो।

सामाजिक भाषाविज्ञानले समाज र भाषाको सम्बन्ध, भाषिक समाज, भाषा निरपेक्ष, भाषिक सम्पर्क, भाषाको मानवीकरण, आधुनिकीकरण, सामाजिक मिश्रणसँगै भाषाको

मिश्रित रूपको अध्ययन, विश्लेषण र व्याख्या गरी भाषाको मूल्याङ्कन गर्दछ। भाषाको सामाजिक सन्दर्भ, भाषाको समाजको भूमिका, व्यक्ति र भाषाको सम्बन्धजस्ता पक्षलाई आधार भाषाको माध्यमले समाजको अध्ययन गर्न र समाजको आधारमा भाषाको रूपलाई निर्धारण गर्ने भाषाविज्ञान नै सामाजिक भाषाविज्ञान हो। भाषाको सामाजिक कार्य, समाजमा भाषिक प्रयोगको स्थिति, भाषा र समाजको सम्बन्ध, भाषिक समुदायको पहिचान, भाषा र संस्कृतिको सम्बन्ध आदिका बारेमा अध्ययन गर्ने भाषाविज्ञानको महत्त्वपूर्ण शाखा नै सामाजिक भाषाविज्ञान हो। सामाजिक वर्ग, शैक्षिक स्तर, जातीय, लैङ्गिक आदि सामाजिक तत्त्वहरूसँग सम्बन्धित भाषाको अध्ययन समाज भाषाविज्ञान हुन्छ।

समाज भाषाविज्ञानको क्षेत्र

समाज भाषाविज्ञानभित्र भाषा र समाजलाई सँगसँगै अध्ययन गरिने भएकाले यसको क्षेत्र विस्तृत रहेको छ। यो भाषा र समाजको पारस्परिक सम्बन्धले अध्ययन गर्ने विद्या भएकाले भाषाविज्ञान र समाज भाषाविज्ञानलाई अन्तर्वैषयिक विषयका रूपमा लिइन्छ। यसो हुनुमा यो विभिन्न विषय क्षेत्रसँग सम्बन्धित भएका कुराहरूको अन्तर्सम्बन्धबाट विकास भएको हुन्छ।

भण्डारी र पौडेल (२०७३) भन्छन् - “सामाजिक भाषाविज्ञानले भाषा र समाजबीचमा विविध सम्बन्धले अध्ययन गर्ने भएकाले यसको अध्ययन क्षेत्र व्यापक रहेका छन्” (पृ. ५) भनी भाषा र समाजबीचको अन्योन्याश्रित सम्बन्धलाई प्रष्ट्याएका छन्। अहिले आएर समाज भाषाविज्ञानले आफ्नो क्षेत्र फराकिलो बनाइसकेको छ। यो भाषा र समाजको पारस्परिक सम्बन्धको अध्ययन गर्ने विद्या भएकाले भाषाविज्ञान र समाजविज्ञान यसका अध्ययनीय विषयवस्तुका मूलस्रोत हुन्। समाज भाषाविज्ञानलाई अन्तरवैषयिक विद्याका रूपमा लिइन्छ किनभने यो विभिन्न विषय क्षेत्रसँग सम्बन्धित कुराहरूको अन्तर्सम्बन्धबाट विकास भएको हुन्छ। यसलाई भाषाविज्ञानको बहुवैषयिक भाषाका सामान्य भेदहरूजस्तै : सामाजिक क्षेत्रका भाषिकाहरू, व्यक्तिबोली, पिजिन, क्रेओल भाषा र भाषायोजना आदि पर्दछन्। त्यसैगरी भाषा सम्पर्क, द्वैभाषिकता, बहुभाषिक, कोडीकरण र कोड मिश्रण समाज भाषाविज्ञानका अध्ययन क्षेत्रहरू हुन्।

समाज भाषाविज्ञानको क्षेत्र व्यापक र विस्तृत रहेकाले यसमा विभिन्न विद्वान्हरूका बीचमा मतमतान्तर पाइन्छ । मतमतान्तरकै बीचबाट साभा निष्कर्ष निकाल्दा सामाजिक भाषाविज्ञानका क्षेत्रअन्तर्गत भाषाको सामाजिक पक्षको विश्लेषण गर्नु, भाषिक समुदायहरूको पहिचान गर्नु, भाषाको मानकीकरण, आधुनिकीकरण र स्तरीकरण गर्नु, राष्ट्रभाषा, सम्पर्क भाषा, स्थानीय भाषा र अन्तर्राष्ट्रिय भाषाको निर्धारण गर्नु, भाषिक समुदायभित्र भाषाको प्रयोगसम्बन्धी ढाँचा, शैली र भाषिक परिवर्तनका कारणबारे विश्लेषण गर्नु, भाषाका सामाजिक भेद, प्रयुक्तिगत भेद, भाषामा देखिने परिवर्तन, द्वैभाषिकता, बहुभाषिक, भाषाद्वैत, भाषिक अभिवृत्ति, भाषिक विकास, भाषा र भाषिका निर्धारण आदिको अध्ययन गर्नु, भाषाको विकासका निम्ति भाषानीति र भाषा यो जनाको निर्माण गर्नु, समाजमा बोलिने विभिन्न भाषाहरूबीचको सम्बन्ध केलाउनु, भाषिक भेदउपभेदको अध्ययन गर्नु, भाषिक आगमन, लोप र स्थानान्तरणको अध्ययन गर्नु, समाज र भाषाको सम्बन्ध, भाषाको सम्बन्ध, भाषिक सम्पर्क, कोड मिश्रण, कोड परिवर्तनको अध्ययन गर्नु सामाजिक मिश्रणका आधारमा देखापर्ने भाषिक अध्ययन गर्नु आदि भाषाविज्ञानका अध्ययनीय क्षेत्र हुन् ।

यसप्रकार समाज भाषाविज्ञानले भाषाको सामाजिक व्यवहारको अध्ययन तथा भाषा र समाजको सम्बन्धको अध्ययन गर्ने भएकाले समाजमा प्रयोग भएका भाषासँग सम्बन्धित विविध पक्षहरूका बारेमा अध्ययन गरेको पाइन्छ ।

भाषिक भेद : भाषा सामाजिक व्यवहारको महत्त्वपूर्ण माध्यम हो । भाषा विभिन्न परिस्थितिमा विभिन्न प्रयोजनका लागि प्रयोग गरिने भएकाले यसका विभिन्न भेदहरू पाइन्छन् । मूलतः एउटै भाषामा प्रचलित विविध रूपलाई नै भाषिक भेद भनिन्छ । भाषिक भेदलाई प्रष्ट्याउँदै भण्डारी र पौडेल (२०७३) ले निम्नानुसार व्याख्या गरेका छन् :

एउटै भाषिक समाजका व्यक्तिहरूको भाषिक उच्चारण अर्थात् ध्वनि, वर्ण, शब्द, पदावली, वाक्य, उपवाक्य र अर्थमा भेद देखिनुलाई भाषिक भेद भनिन्छ । एउटै भाषामा देखिने भिन्नता नै वास्तवमा भाषिक भेद हो । व्यक्तिभाषा, जातिभाषा, राजनैतिक भाषा, साहित्यिक भाषा, सामान्य भाषा, औपचारिक भाषा, अनौपचारिक भाषा, मानक भाषा, स्थानीय भाषा आदि

भाषाका स्तरमा एउटै भाषाका विभिन्न पक्षहरू देखिन्छन् । यसैलाई भाषिक भेद भनिन्छ । (पृ. २४)

माथिको उद्धरणलाई हेर्दा ध्वनि, वर्ण, शब्द, पदावली, वाक्य, उपवाक्य र अर्थमा भेद देखिनु नै भाषिक भेद हो भनेर स्पष्ट पारेका छन् ।

ढकाल (२०६५) भन्छन् - “भाषाका वक्ता, स्रोता सन्दर्भ, विषय, अवसर, क्षेत्र, समय आदि विविध आधारमा विभिन्न भाषिक भेदको निर्माण भएको हुन्छ” (पृ. ४७) । यस भनाइलाई दृष्टिगत गर्दा भाषाको वक्ता, स्रोता सन्दर्भ, विषय, अवसर, क्षेत्र, समय आदि विविध आधारमा भाषिक भेदको निर्माण हुन्छ भनेर बुझ्न सकिन्छ । यस्तै बोधगम्यता, स्थानीयताको प्रभाव, निश्चित भौगोलिक सीमा, स्थानीय बोलीको प्रभाव, अनौपचारिक स्वभावजस्ता कुराहरू भाषिकामा भेटिन्छन् । भाषिक भेदको सम्बन्धमा ब्लुमफिल्डले भाषाविधिका आधारमा भाषाका साहित्यिक मानक, कुराकानीको मानक, क्षेत्रीय मानक, उपमान र स्थानीय बोली गरी पाँच भेद देखाएका छन् । जोन यस केनियनले बोलाइका चार भेद मानेका छन् : औपचारिक मानक, अनौपचारिक मानक, अनौपचारिक अमानक र औपचारिक अमानक गरी चार भेद मानेका छन् । भाषिक भेदलाई विद्वान्हरूले फरकफरक आधारमा वर्गीकरण गरे पनि यस शोधमा कुनै पनि भाषामा पाइने सामाजिक भेद, प्रयोजनपरक भेद र प्रसङ्गगत भेदको मात्र चर्चा गरिएको छ :

प्रयोजनपरक/विषयगत भेद : खास विषय क्षेत्रसँग सम्बन्धित भाषिक भेदलाई विषयगत भेद वा प्रयोजनपरक भेद भनिन्छ । शीर्षकको प्रकृति वा विषयअनुसार भाषा प्रयोग गरिने हुँदा भाषा प्रयोगमा भिन्नता आउन सक्छ । जस्तै : कृषि क्षेत्रमा प्रयोग हुने भाषा र खेलकुदमा क्षेत्रमा प्रयोग हुने भाषामा धेरै अन्तर भेटाउन सकिन्छ । कानुन, साहित्य र विज्ञान तथा प्रविधिमा प्रयुक्त हुने भाषिक भेदमा अलग्गै भिन्नता औल्याउन सकिन्छ । भाषिक भेदअन्तर्गत विषयगत भेदलाई स्पष्ट पार्ने क्रममा भण्डारी र पौड्याल (२०७३) भन्दछन् :

विषयगत भेदलाई मुख्यतः सम्बन्धित क्षेत्रका प्राविधिक तथा पारिभाषिक शब्दभण्डारले विभेदित गरेको देखिन्छ । यस्तो भेद शब्दभण्डारका दृष्टिले मात्र नभई वाक्यरचना तथा अन्य शैलीगत आधारमा पनि फरक हुनसक्छ ।

विषयगत भेद एककिसिमको विशिष्ट भेद हो । यो सर्वसाधारणले प्रयोग गर्ने भाषाको सामान्य भेदभन्दा शब्दभण्डार, वाक्यगठन तथा शैलीगत आधारमा विशेषीकृत हुन्छ । व्यक्तिले आफ्नो बौद्धिक तथा पेसागत विशिष्टताका लागि सम्बन्धित भाषामा पनि विशेष दक्षता हासिल गर्ने हुन्छ । त्यसैले एउटा डाक्टरले अर्को डाक्टरसँग, एउटा वकिलले अर्को वकिलसँग आआफ्नो विशेषताको क्षेत्रसँग सम्बन्धित विषयमा छलफल गरेको कुरा सर्वसाधारणका लागि जटिल हुनु स्वाभाविक हो । (पृ. २४)

माथिको उद्धरणलाई अध्ययन गर्दा भाषाको विषयगत भेदअन्तर्गत सम्बन्धित क्षेत्रका प्राविधिक तथा पारिभाषिक शब्दभण्डारले विभेदित गरेको देखिन्छ । यस्तो भेद शब्दभण्डार, वाक्यरचना तथा अन्य शैलीगत आधारमा हुने विशिष्ट भेद हो भनेर बुझ्न सकिन्छ ।

यसप्रकार विषयगत आधारमा देखिने भाषाको भेदलाई प्रयोजनपरक भेद भनिन्छ । भण्डारी र पौड्याल (२०७३) भन्दछन् - “विज्ञान, कानून, सूचना, प्रविधि, कृषि, स्वास्थ्य, साहित्य, शिक्षा आदि विभिन्न क्षेत्रमा प्रयोगमा आउने भाषिक भेदलाई नै विषयगत वा प्रयोजनपरक भेद भनिन्छ” (पृ. २४) । यस भनाइबाट बुझ्न सकिन्छ कि विविध क्षेत्रमा प्रयोग गरिने भाषाको भेदलाई नै विषयगत वा प्रयोजनपरक भेद हो भनेर बुझ्न सकिन्छ । यसरी विभिन्न विद्वान्हरूले विषयगत वा प्रयोजनपरक भाषाको भेदको बारेमा व्याख्या गरेका छन् ।

प्रसङ्गगत भेद : वक्ता र स्रोताबीचको सम्बन्धद्वारा भाषाको प्रयोगमा विविधता ल्याउनुलाई प्रसङ्गगत भेद भनिन्छ । भण्डारी र पौड्याल (२०७३) भन्दछन् - “कुनै पनि वक्ताले कुन अवस्थामा कोसँग, कसरी, किन भाषाको प्रयोग गर्दछ भन्ने आधारमा छुट्याइने भाषिक भेद नै प्रसङ्गगत भेद हो” (पृ. ३७) । यस भनाइलाई हेर्दा कुनै पनि भाषाको प्रयोग कोसँग, कसरी र किन प्रयोग गर्दछन् भन्ने आधारमा वर्गीकरण गरिएको भाषिक भेद नै प्रसङ्गगत भेद हो भनेर बुझ्न सकिन्छ । यसर्थ कुनै एउटा वस्तुलाई अवस्था, स्थान र प्रसङ्गअनुसार भिन्नभिन्न नामले बुझाइन्छ भने त्यो प्रसङ्गगत भेद हो । अन्तर्क्रियाका विभिन्न परिस्थितिअनुसार पनि भाषामा

भेदहरू सृजना हुन्छ । प्रसङ्गगत भेदलाई प्रष्ट्याउने क्रममा अधिकारी (२०५८) ले निम्नानुसार स्पष्ट पारेका छन् :

“वक्ता र स्रोताहरूबीचमा आपसी सम्बन्धले भाषाको प्रयोगमा विविधता ल्याउँछ । भाषामा एउटै कुरालाई भिन्नभिन्न ढङ्गले व्यक्त गर्ने क्षमता राख्छ । वक्ता र स्रोताको सम्बन्ध आआफ्नो सामाजिक पृष्ठभूमिबाट आवद्ध रहेको हुन्छ । नाता, जातित्व, वर्गीयता आदिले यिनीहरू एक-अर्काबाट प्रभावित हुन सक्छन्” । (पृ. २४)

माथिका कुराहरूलाई हेर्दा परिस्थिति, प्रसङ्ग वा परिवेशअनुरूप एउटै भाषाका भिन्नभिन्न भेदहरू देखापर्छन् । कुनै एउटा वस्तुलाई अवस्था र प्रसङ्गअनुसार फरकफरक नामले चिनिन्छ । जस्तै : पैसालाई सन्दर्भअनुसार दक्षिणा, भेटी, टिलो भन्नु; चामललाई धार्मिक कार्यमा अक्षता, सिदा र अपसगुनका बेलामा बुर्की भन्नु, तराई क्षेत्रमा गोरु र पश्चिमी पहाडमा नाटा तथा बल्ल भन्नु, कपडालाई प्रसङ्गअनुसार धरो, धजा, कात्रो, चिको भन्नु आदिलाई भाषाका प्रसङ्गगत भेदको उदाहरणका रूपमा लिन सकिन्छ ।

सामाजिक भेद : प्रत्येक समाजको आआफ्नै संरचना हुन्छ । भाषाको प्रयोग समाजको क्षेत्रअनुसार संरचनागत व्यवस्था हुन्छ । भण्डारी र पौड्याल (२०७३) भन्दछन् - “सामाजिक अवस्था विभिन्न जाति, धर्म, व्यवस्था, लिङ्ग, उमेर आदि विभिन्न आधारमा निर्मित हुन्छ र भाषा पनि यही वर्गमा आधारित हुन्छ । यही सामाजिक संरचनाअनुसार भाषामा देखिने भेद नै सामाजिक भेद वा सामाजिक भाषिक भेद हो” (पृ. ३१) । यसैगरी अधिकारी (२०५६) भन्दछन् - “सामाजिक भाषिका समाजका विभिन्न वर्ग, जातजाति, व्यवसाय, लिङ्ग, उमेर, शिक्षा, बसोबासको स्थिति, शक्ति आदिका आधारमा विभेदित हुन्छ” (पृ. २२) ।

माथिका भनाइहरूलाई हेर्दा समाजमा पनि समाजका विभिन्न जातजाति, धर्म, संस्कृति, लिङ्ग, उमेर, व्यवसाय, शिक्षाजस्ता विविध सामाजिक संरचनाअनुसार एउटै भाषामा अनेकौँ भेद देखापर्दछन् । शिक्षाका आधारमा अनेकौँ भेद देखा पर्दछन् । शिक्षाका आधारमा शिक्षित र अशिक्षित, सभ्य र असभ्य भाषा;

उमेरका आधारमा बाल, युवा, प्रौढ र बृद्ध; वर्गका आधारमा उच्च, मध्यम र निम्न; लिङ्गका आधारमा पुरुष र स्त्री भाषिक भेद सिर्जित भएका हुन्छन् । नेपाली

भाषामा वर्गीय र लैङ्गिक आधारमा सिर्जना हुने सामाजिक भेदहरूलाई निम्नअनुसार वर्गीकरण गर्न सकिन्छ । यसरी तीनप्रकारमा भाषिक भेदलाई वर्गीकरण गरिएको छ । भाषिक भेदलाई पुनः वर्गगत र लिङ्गगत आधारमा भाषिक भेदलाई निम्नानुसार वर्गीकरण गरिएको छ :

भाषाको वर्गीय भेद : समय र परिस्थितिअनुसार मानिसहरू आआफ्नो अस्तित्वको खोजीमा लाग्छन् । जसले गर्दा समाजमा वर्गीय विभेदीकरण हुन्छ । समुदायका मानिसहरूले एउटै भाषा र शैलीको प्रयोग गर्दैनन् । यसै प्रसङ्गमा आचार्य र अन्य (२०६३) भन्दछन् - “समाजमा विभिन्न वर्गका व्यक्तिहरूले प्रयोग गर्ने भाषा फरकफरक हुन्छन् । समाजको वर्गीय भेदले भाषामा पनि भेद जन्माएको देखिन्छ । नेपाली समाजमा उच्च, मध्यम र निम्न वर्गले बोल्ने भाषा र किसान, मजदुरले बोल्ने भाषामा तहगत भेद देखिन्छ” (पृ. ३८३) । यस भनाइलाई हेर्दा समाजमा विभिन्न वर्गका व्यक्तिहरूले बोल्ने भाषामा भेद रहेको पाइन्छ । समाज विभिन्न वर्गका व्यक्तिहरूद्वारा सञ्चालित हुन्छ । खास सन्दर्भमा उच्चस्तरको भाषाशैली प्रयोग भएको पाइन्छ भने सामान्य बोलीचालीका सन्दर्भमा निम्नस्तरको भाषाशैली प्रयोग गरिएको पाइन्छ । कुनै पनि व्यक्तिको आर्थिक अवस्थाले समाजमा वर्गीय भेद सृजना गरेको हुन्छ । वर्गले समाजका धनी, गरिब र समाजका व्यक्तिहरूको स्तरलाई जनाउँछ । भाषिक भेदलाई वर्गीयताका आधारमा निम्नानुसार हेर्न सकिन्छ :

उच्च वर्गको भाषा : उच्च वर्ग भन्नाले आर्थिक दृष्टिले स्थापित मानिसहरूको वर्ग भन्ने बुझिन्छ । यसै परिप्रेक्ष्यमा अधिकारी (२०५६) भन्छन् - “नेपाली समाजको संरचनाअनुसार सम्भ्रान्त परिवारका व्यक्तिहरूलाई उच्च वर्गमा राखिएको पाइन्छ” (पृ. २६) । यस भनाइलाई अध्ययन गर्दा उनीहरूले प्रयोग गर्ने भाषामा उच्च आदरको प्रयोग भएको हुन्छ । उच्च वर्गले प्रयोग गर्ने भाषामा शिष्टता, स्तरीयताजस्ता विशेषता भेटाउन सकिन्छ । जस्तै : आइस्योस्, बक्सियोस्, गइस्योस्, हजुर, मौसुफ आदि ।

मध्यम वर्गको भाषा : मध्यम वर्गले बोल्ने भाषाको बारेमा घिमिरे (२०५६) भन्छन् - “उच्च वर्गभन्दा तल्लो र निम्न वर्गभन्दा माथिल्लो स्तरका व्यक्तिहरूको वर्ग नै मध्यम वर्ग हो” (पृ. २७) । यस भनाइलाई अध्ययन गर्दा मध्यम वर्गले प्रयोग गर्ने भाषामा मध्यम आदरको प्रयोग गरिएको हुन्छ । जसमा औपचारिक, सामान्य शिष्टता, स्तरीयता र बौद्धिकजस्ता भाषिक विशेषता रहेका हुन्छन् । जस्तै : बुवाले बोलाउनु भयो । आमाले खाना खानु भयो । भाइ आयो । बहिनी विद्यालय गई । उसले बोलायो आदि ।

निम्न वर्गको भाषा : मध्यम वर्गभन्दा तल्लो वर्गका व्यक्तिहरू यस वर्गमा पर्दछन् । भण्डारी र पौड्याल (२०७३) भन्छन् “सामान्य बोलचालमा प्रयोग हुने, सामाजिक प्रतिष्ठा प्राप्त नगरेको भाषालाई निम्न वर्गको भाषा भनिन्छ । पारिवारिक वार्तालाप तथा अनौपचारिक सन्दर्भमा प्रयोग हुने भाषाको भेद निम्न भेद हो” (पृ. ४०) । यस भनाइलाई मनन गर्दा सामान्य बोलचालमा प्रयोग हुने, सामाजिक प्रतिष्ठा नगरेको र अनौपचारिक सन्दर्भमा प्रयोग हुने भाषाको भेद नै निम्न वर्गको भेद हो भनेर बुझ्न सकिन्छ । समाजमा हुँदा खाने व्यक्तिहरू निम्न वर्गअन्तर्गत राखिन्छ । ग्रामीण सन्दर्भ, साथीभाइबीचको कुराकानी आदिमा प्रयोग हुने भेद निम्न भेद हो । आर्थिक अवस्था निम्न भएका अशिक्षित र ग्रामीण भेगमा बसोबास गर्ने व्यक्ति निम्न वर्गका व्यक्ति हुन् । निम्न वर्गका व्यक्तिहरूको भाषामा शिष्टता र स्तरीयता कम रहेको पाइन्छ । निम्न वर्गका व्यक्तिहरूले प्रयोग गर्ने भाषा बढी कथ्य प्रकृतिको, अश्लीलपना र आदरहीन हुन्छन् । जस्तै : तँ यता आइजा, तैले खाना खाइस् ?, के गर्दै छेस् ? आदि ।

भाषाको लिङ्गगत भेद : लिङ्गका आधारमा भाषिक विविधता हुन्छ । यसको बारेमा भण्डारी र पौड्याल (२०७३) भन्छन् “ध्वन्यात्मक लवज र शब्दभण्डार क्षमताका दृष्टिले महिला र पुरुषले प्रयोग गर्ने भाषामा भिन्नता पाइन्छ । ध्वन्यात्मक गुण, रङ्गको विभेद गर्ने क्षमता, शब्दभण्डार आदिका दृष्टिले महिला र पुरुषको भाषा प्रयोगमा भिन्नता पाइन्छ” (पृ. १८) । यस भनाइलाई हेर्दा लिङ्गका आधारमा भाषाको प्रयोग भिन्नभिन्न किसिमले गरेको पाइन्छ । भाषालाई लैङ्गिक

आधारमा व्यक्त गरिन्छ । लिङ्गले स्त्री र पुरुषलाई जनाउँछ । लैङ्गिक आधारमा भाषालाई पुरुषको भाषा र महिलाको भाषा गरी निम्नानुसार दुई वर्गमा वर्गीकरण गर्न सकिन्छ :

पुरुष (पुलिङ्गी) भाषा : पुरुष जातिलाई बुझाउन प्रयोग गरिने शब्द नै पुलिङ्ग हो । भाषा प्रयोगका आधारमा महिला र पुरुषको भाषा पनि फरकफरक हुन्छ । भाषा प्रयोगको आधारमा पुरुषले प्रयोग गर्ने भाषामा प्रायः कठोरता, तार्किकता, वैचारिकता र निर्णयात्मक खालको हुन्छ । पुरुषहरूले केही टर्ने खालको भाषा प्रयोग गर्दछन् । महिला र पुरुषले प्रयोग गर्ने भाषामा शब्दभण्डारका दृष्टिले पनि भिन्नता देखिन्छ । पुरुषको भाषामा पुलिङ्गी शब्दहरूको प्रयोग गरिन्छ । जस्तै : खायो, आयो, गयो, भन्छजस्ता भाषिक शब्दहरूको प्रयोग गरिन्छ ।

महिला (स्त्रीलिङ्गी) भाषा : स्त्रीजातिलाई बुझाउन प्रयोग गरिने शब्दलाई स्त्रीलिङ्ग भनिन्छ । पुरुषभन्दा महिला कोमल स्वभावका हुने भएकाले उनीहरूले त्यसैअनुरूप शब्दहरू प्रयोग गर्दछन् । जसको कारण भाषिक भेद देखापर्छ । महिलाहरू नम्र स्वभावका र बढी सांस्कारिक हुने हुनाले उनीहरूको भाषामा स्त्रीलिङ्गी र नम्र प्रकारका क्रियापदको प्रयोग गर्दछन् । जस्तै : गएकी थिएँ, खाएकी छु, भनेकी छु, नानु खाना खाँयौ ?, उनी आएकी थिइन्, हजुर आउनु भयो आदि ।

सारांश

शोधकार्यको यस अध्यायमा सम्बन्धित कार्यको पुनरावलोकन प्रस्तुत गरिएको छ । जसअन्तर्गत प्रायोगिक पुनरावलोकनमा उद्देश्यअनुसारको भाषाशैली वर्गगत र लिङ्गगत आधारमा निकालिएको निष्कर्षलाई तेह्रवटा शोधसमीक्षाको आधारमा विश्लेषण गरिएको छ । सैद्धान्तिक पुनरावलोकनअन्तर्गत पाँचवटा पुस्तकलाई आधार बनाई समाज भाषाविज्ञानको बारेमा तिनै पुस्तकका लेखकहरूले भनेका कुरालाई व्याख्या विश्लेषण गरिएको छ । पूर्वकार्यको अवलोकनको अनुप्रयोगले शोधार्थीलाई समस्याको विशिष्टीकरण गर्न, सैद्धान्तिक पृष्ठभूमि प्रदान गर्न, समस्याको चुरो पत्ता लगाउनुका साथै विभिन्न कुरामा फाइदा पुगेको कुरालाई विश्लेषण गरिएको छ भने समाज भाषाविज्ञानको सैद्धान्तिक अवधारणालाई पनि

प्रस्तुत गरिएको छ । जसमा समाज भाषाविज्ञानको परिचय, समाज भाषाविज्ञानको क्षेत्रका साथै भाषिक भेदहरूको बारेमा चर्चा गरिएको छ । त्यसैगरी भाषाको वर्गगत र लिङ्गगत आधारमा भाषिक स्वरूपको सैद्धान्तिक अवधारणालाई प्रस्तुत गरिएको छ ।

अध्याय तीन

अनुसन्धान विधि

प्रस्तुत शोधकार्य *महारानी* उपन्यासको समाजभाषिक अध्ययनमा आधारित रहेको हुँदा भाषासँग सम्बन्धित रहेर लेखिएका लेख, रचना, शोधकार्य तथा पुस्तकहरूलाई शोध सामग्रीका रूपमा उपयोग गरिएको छ । यस शोधकार्यलाई पूर्ण गर्ने क्रममा मुख्यतः पुस्तकालयीय अध्ययन कार्यलाई अपनाई व्याख्यात्मक र विश्लेषणत्मक विधि अवलम्बन गरिएको छ ।

अनुसन्धान ढाँचा

प्रस्तुत शोधकार्यको अनुसन्धानात्मक ढाँचा पुरा गर्न पुस्तकालयीय कार्यबाट सामग्री सङ्कलन गरिएकाले यस शोधकार्यमा गुणात्मक अध्ययन ढाँचाको उपयोग गरिएको छ ।

नमुना छनोट प्रक्रिया

प्रस्तुत अध्ययनलाई विश्वसनीय र भरपर्दो बनाउनका लागि नमुना छनोट प्रक्रियालाई प्रयोगमा ल्याइएको छ । नमुना छनोटका सन्दर्भमा चन्द्रप्रकाश बानियाँद्वारा लिखित *महारानी* उपन्यासलाई प्रस्तुत शोधकार्यका लागि नमुना छनोटका रूपमा लिएको छ ।

तथ्य सङ्कलन प्रक्रिया

अनुसन्धान एक गहन विषय हो । अनुसन्धान कार्य कसरी सम्पन्न गरिएको छ भनी स्पष्ट गर्ने क्रममा सामग्री सङ्कलन सबैभन्दा महत्त्वपूर्ण विषय हो । गर्न लागिएको अध्ययन, अनुसन्धानलाई वस्तुगत, तथ्यपूर्ण र विश्वसनीय बनाउन नमुना छनोट सामग्रीको स्रोत र शोधविधिका पक्षहरू उपयोगमा ल्याइएका छन् । शोधसँग सम्बद्ध विभिन्न सामग्रीहरूको खोज गरी सङ्कलन गर्ने प्रक्रियालाई सामग्री (तथ्य) सङ्कलन भनिन्छ । प्रस्तुत शोधपत्र तयार गर्नका लागि आवश्यक पर्ने सामग्रीहरू प्राथमिक र द्वितीय स्रोतबाट सङ्कलन गरिएको छ ।

तथ्य सङ्कलनका साधन

कुनै पनि अध्ययन कार्य गर्नका लागि प्रथमतः अध्ययनको विषयअनुसार सामग्री जुटाउनु पर्दछ । प्रस्तुत शोधकार्यलाई सफल, विश्वसनीय तथा तथ्यपरक बनाउनका लागि यस्ता सामग्रीहरू प्राथमिक र द्वितीयक स्रोत गरी दुई किसिमबाट सङ्कलन गरी निम्नानुसार अध्ययन गरिएको छ :

प्राथमिक स्रोत : समाजभाषिक अध्ययनका लागि चन्द्रप्रकाश बानियाँद्वारा लिखित *महारानी* उपन्यासलाई प्राथमिक स्रोतका रूपमा लिइएको छ र यसै उपन्यासलाई आधार मानेर समाजभाषिक अध्ययन गरिएको छ ।

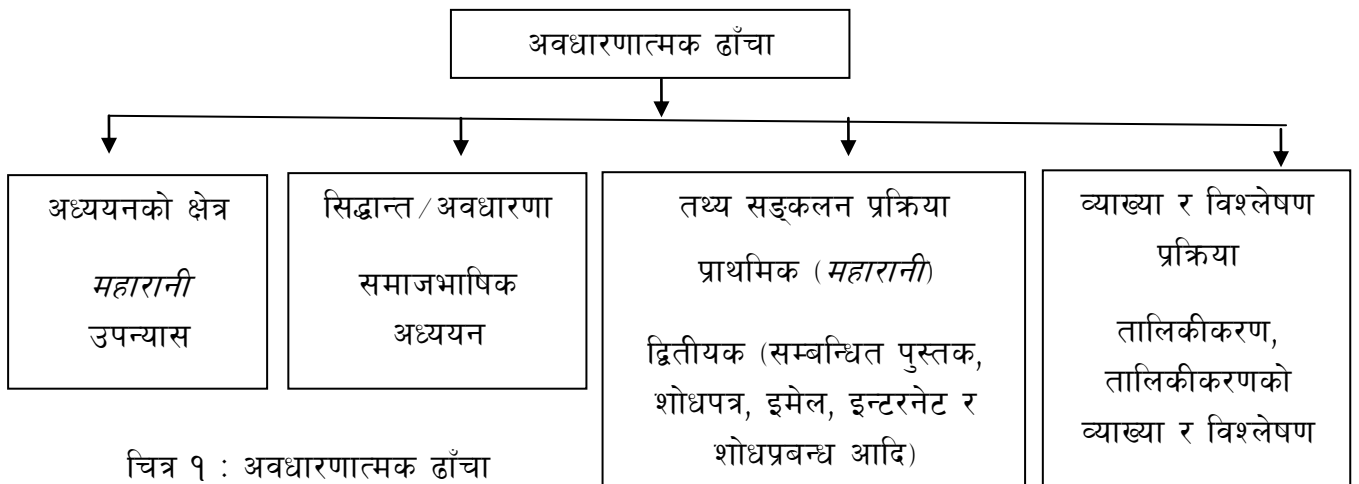
द्वितीयक स्रोत : प्रस्तुत शोधमा शीर्षकसँग सम्बन्धित सन्दर्भ पुस्तक, जर्नल, समाचारपत्र, पूर्वकार्य र पुस्तकालयीय कार्यबाट सङ्कलित सामग्रीहरू नै द्वितीयक स्रोत हुन् । यस उपन्याससँग सम्बन्धित विभिन्न लेख, रचना, समालोचना, प्रतिवेदन, शोधपत्र, पुस्तक आदिलाई द्वितीय स्रोत मानेर अध्ययन गरिएको छ ।

तथ्य सङ्कलन

प्रस्तुत शोधमा समाजभाषिक अध्ययनलाई आधार मानी गरिएकाले भाषिक संरचना, पात्रहरूले प्रयोग गर्ने भाषाको वर्गगत र लिङ्गगत आधारमा भाषिक स्वरूपको अध्ययन विश्लेषण गरिएको छ (स्रोत : अवधारणात्मक ढाँचा) ।

अवधारणात्मक ढाँचा

प्रस्तुत शोधकार्यको अवधारणात्मक ढाँचा निम्नानुसार रहेको छ :

चित्र १ : अवधारणात्मक ढाँचा

नतिजा र छलफल

प्रस्तुत शोधकार्य *महारानी* उपन्यासको समाजभाषिक अध्ययनसँग सम्बन्धित केकस्ता कमीकमजोरीहरू रहेका छन् भनी सबैको अध्ययन गरिएको छ । यस क्रममा वर्णनात्मक तथा विश्लेषणात्मक विधि र पुस्तकालयीय विधिद्वारा व्याख्या गरिएको छ । यस उपन्यासमा प्रयोग भएका भाषाशैलीको अध्ययन र विश्लेषण गर्नुका साथै पात्रहरूले प्रयोग गर्ने भाषाको लिङ्गगत र वर्गगत आधारमा प्रयोग गरिएको भाषिक स्वरूपको तालिकीकरण समेत गरिएको छ ।

अध्ययनको रूपरेखा

प्रस्तुत शोधपत्रको संरचनालाई सुव्यवस्थित रूपमा प्रस्तुत गर्नका लागि आवश्यकताअनुसार विभिन्न परिच्छेद वा अध्याय र यसअन्तर्गत विभिन्न शीर्षक तथा उपशीर्षकहरू राखी विभाजन गरिएको छ । शोधप्रस्ताव तयार गर्दा पूर्वानुमानका आधारमा मुख्यमुख्य अध्याय र शीर्षक तथा उपशीर्षकहरू उल्लेख गरी शोधपत्रको रूपरेखा तयार गरिएको थियो । यस शोधपत्रमा छ अध्याय रहेका छन् । पहिलो अध्यायमा शोधपरिचय रहेको छ, जसमा अध्ययनको पृष्ठभूमि, समस्याकथन, शोधकार्यको उद्देश्य, शोधको औचित्य र सीमाङ्कन रहेको छन् भने दोस्रो अध्यायमा सम्बन्धित कार्यको पुनरावलोकन अनुप्रयोगका साथै समाज भाषाविज्ञानको सैद्धान्तिक अवधारणाको पनि चर्चा गरिएको छ । त्यसैगरी तेस्रो अध्यायमा शोधविधि शीर्षक राखिएको छ जसमा अनुसन्धानको ढाँचा, नमुना छनोट प्रक्रिया, सामग्री सङ्कलनका साधन रहेका छन् र अन्त्यमा यस अध्यायबाट प्राप्त नतिजा र छलफल प्रस्तुत गरिएको छ भने अन्त्यमा यस अध्यायको सारांश प्रस्तुत गरिएको छ । यस अध्यायलाई प्रस्तुत शोधको उद्देश्यअनुसार विभिन्न शीर्षक तथा उपशीर्षकमा विभाजन गरी अध्ययन गरिएको छ । चौथो अध्यायमा पात्रहरूले प्रयोग गर्ने भाषाको वर्गगत र लिङ्गगत आधारमा भाषिका स्वरूपको अध्ययन गरिनुका साथै अन्त्यमा सारांश प्रस्तुत गरिएको छ । पाँचौँ अध्यायमा उपन्यासमा प्रयुक्त पात्रहरूको वर्गगत र लिङ्गगत आधारमा वर्गीकरण गरिएको छ भने छैटौँ तथा अन्तिम अध्यायमा शोधकार्यको परिच्छेदगत निष्कर्ष र उपादेयता प्रस्तुत गरिएको छ । अन्त्यमा सन्दर्भग्रन्थ सूची एवम् व्यक्तिवृत्त प्रस्तुत गरी शोधकार्यलाई पुरा गरिएको छ ।

सारांश

प्रस्तुत शोधपत्रको तेस्रो अध्यायलाई शोधविधि शीर्षक राखिएको छ । जसमा गुणात्मक ढाँचा अपनाएर अनुसन्धान गर्ने क्रममा *महारानी* उपन्यासलाई समाजभाषिक अध्ययनको लागि छनोट गर्ने भनी नमुना छनोट प्रक्रिया, सामग्री सङ्कलनअन्तर्गत प्राथमिक स्रोतका रूपमा *महारानी* उपन्यास र द्वितीयक सामग्रीका रूपमा कृतिसँग सम्बन्धित भएर लेखिएका लेख, समालोचना, पुस्तक, प्रतिवेदन आदिलाई राखिएको छ । त्यसैगरी प्राथमिक वा द्वितीयक स्रोत अथवा दुवै स्रोतबाट सामग्री सङ्कलन गरिएको छ । यसका साथै तथ्य सङ्कलनका साधन र तथ्य सङ्कलनका बारेमा पनि चर्चा गरिएको छ र अन्त्यमा शोधपत्रको रूपरेखा तथा यस अध्यायको सारांशसमेत प्रस्तुत गरिएको छ ।

अध्याय चार

भाषाशैलीका दृष्टिले महारानी उपन्यासको विश्लेषण

पृष्ठभूमि

कुनै पनि विषयवस्तुलाई प्रस्तुत गर्ने माध्यम भाषा हो । उपन्यासमा विषयवस्तु प्रस्तुत गर्ने तरिका/ढाँचालाई शैली भनिन्छ । यसर्थ उपन्यासको विषयवस्तु कुन भाषामा, कस्तो तरिकाले प्रस्तुत गरिएको छ भन्ने कुरालाई नै भाषाशैली भनिन्छ । शैली लेखकको निजी विशेषता हो, जुन एउटा सफल कृति रचनाका लागि अत्यावश्यक तत्त्व हो । कुनै पनि समाजमा बोलिने भाषालाई त्यस समाजको आर्थिक, सामाजिक, धार्मिक, शैक्षिक, राजनैतिक, सांस्कृतिकजस्ता कुराहरूले प्रभाव पार्दछ । उपन्यासको भाषा स्तरीय, सम्प्रेषणीय र पर्यावरणअनुकूल हुनुपर्छ । उपन्यासको भाषा अध्ययन गर्दा वर्गगत र लिङ्गगत अवस्थालाई आधार बनाएर पात्रहरूको वर्गीकरण गरी उनीहरूले प्रयोग गरेको भाषिक संवादलाई विश्लेषण गरिएको छ ।

चन्द्रप्रकाश बानियाँद्वारा २०७६ सालमा लिखित *महारानी* उपन्यास एक ऐतिहासिक उपन्यास हो । प्रस्तुत उपन्यासमा तीन शताब्दीअघिको पर्वत राज्यको इतिहास, तत्कालीन समाज, रीतिथिति, भाषा र राज्यव्यवस्थाको प्रगतिवादी विचारधाराबाट प्रस्तुत गरेको उपन्यास हो । ऐतिहासिक आख्यानमा अधिकांशतः इतिहासमा अभिलेख भएका परिवेश, घटना र पात्रका चरित्र, द्वन्द्व आदिलाई यथार्थवादी ढङ्गले चित्रण गरिएको छ । यस उपन्यासमा जनता र जनताको शासनका लागि गरिएको न्याय र पर्वत राज्यको राजनीतिलाई यथार्थ विषयवस्तुमा आधारित रहेर तयार गरिएको उपन्यास हो । यो उपन्यास वर्णनात्मक, स्मरणात्मक र काल्पनिक शैलीमा रचिएको ऐतिहासिक उपन्यास हो । प्रस्तुत उपन्यासमा त्रिपन्न अध्याय र तीनसय अठसठ्ठी पृष्ठमा संरचित रहेको छ ।

भाषाशैलीगत आधारमा *महारानी* उपन्यास एक उत्कृष्ट ऐतिहासिक उपन्यास हो । जसमा शैली र शिल्पविन्यासमा उपन्यासको आफ्नै विशेषता रहेको पाइन्छ । उपन्यासमा नेपाली ग्रामीण समाजको उच्च, मध्यम तथा निम्न वर्गीय समाजबाट पात्र चयन गरिएको हुनाले स्थानीय भाषाको नै प्रयोग गरिएको पाइन्छ । प्रस्तुत उपन्यासमा प्रयुक्त भाषाशैली

सरल, सहज र बोधगम्य रहेको छ । तृतीय पुरुष दृष्टिविन्दुको प्रयोग गरी उपन्यासकार नै समाख्याता बनेर कथानक अगाडि बढेको उपन्यासमा उखानटुक्का, स्थानीय शब्द प्रयोग भएको तत्कालीन पर्वतेली भाषिकाको प्रस्तुति रहेको छ । उपन्यासमा प्रयुक्त स्थानीय पर्वतेली ग्रामीण भेगमा प्रयोग हुने भाषाशैलीका केही उदाहरणहरू निम्नानुसार प्रस्तुत गर्न सकिन्छ :

स्थानीय भाषाको प्रयोग

भाषा सम्पूर्ण मानव व्यवहारको मेरुदण्ड भएकाले मानवीय अन्तर्भावनालाई मूर्तता दिई एकआपसमा विचार आदानप्रदान गर्न यसले सहयोग पुऱ्याएको छ । भाषा नै साहित्य सृजनाको माध्यम भएकाले संसारमा लिखित भाषामा मात्रै विकसित साहित्य रचिएको मान्न सकिन्छ । भाषामा मूलतः यथार्थता रचिएको मान्न सकिन्छ । भाषामा मूलतः यथार्थता बहन गर्ने क्षमता र सामर्थ्य हुने भएकाले जीवनका सजीव पाटाहरूलाई अभिव्यक्ति दिँदा कलात्मक भाषाको खोजी भएको हो । ऐतिहासिक उपन्यासमा स्थानीयताको बान्की प्रस्तुत गर्न भाषिका र भाषा दुवैलाई उपन्यासकारले प्रयोगमा ल्याएका छन् ।

उपन्यासमा विषयवस्तुअनुकूल र उद्देश्यमूलक तरिकाले स्थानीय भाषाशैलीको प्रयोग गर्ने क्षमताले *महारानी* उपन्यासलाई उच्चकोटिमा पुऱ्याएको छ । यस उपन्यासमा तत्कालीन पर्वत राज्यमा बसोबास गर्ने मानिसहरूले बोल्ने स्थानीय भाषाको प्रचुर मात्रामा प्रयोग भएको छ । यस्ता भाषाका केही उदाहरणहरूलाई निम्नानुसार प्रस्तुत गरिएको छ :

“ग्रह नक्षत्रहरूको गति पनि अचम्मको हुन्छ । कहिले राहु बक्र भैदिन्छ । कहिले शुक्र अन्ध । बाली भित्र्याउन विलम्ब भइसक्यो, ज्योतिषीले पाइतो सार्ने दिन निकाल्न सकेकै छैनन्” (पृ. ७) । “कसकन हुन्छ भन्नु, कसकन हुन्न भन्नु ? हुन्छ भन्दा दरबार भरिन्या, हुन्न भन्दा चित्त दुखाउलान्, दगा धर्लान्, इख लेलान् भन्न्या पिर !” (पृ. १४) । “अर्जुनले पानीछायामा हेरी आकाशमा घुमिरह्याको चक्रभित्रको सुनौलो माछाकन वाण हान्या’र द्रौपदीको पाणी ग्रहण गर्न्या औसर जुटाएका रे” (पृ. १४) ।

उल्लिखित उदाहरणहरूमा वर्णनात्मक तथा विश्लेषणात्मक शैलीमा चलनचल्तीको नेपाली भाषालाई सहज, सरल र स्वाभाविक रूपमा उपयोग गरिएको पाइन्छ, भने पर्वतीय भाषिकाको सहकार्यमा संवादात्मक शैलीमा तयार भएको पाइन्छ । उदाहरणहरूमा ग्रामीण

क्षेत्रमा तत्कालीन समयमा बोलिने ठेट र अमानक भाषाको प्रयोग भएको पाइन्छ । जस्तै : कसरी - कसकन, भरिने - भरिन्या, भन्ने - भन्या, घुमिरहेको - घुमिरह्याको, हान्ने - हान्या, गर्ने - गर्न्याजस्ता अमानक शब्दहरूको प्रयोग भएको छ भने उपन्यासमा प्रयुक्त पर्वती भाषिकाको क्रियापदिक संरचना अन्य भाषिकाको भन्दा भिन्न रहेकाले संवादमा प्रयोग गरेका अन्य पदपदावली विषयवस्तुअनुकूल बोधगम्य र स्थानीय रङ्गयुक्त छन्, जसबाट भाषिक सौन्दर्य विशिष्ट भएको बोध हुन्छ । तत्कालीन समयमा बोल्ने ठेट स्थानीय भाषा विलम्ब भइसक्यो - ढिला भइसक्यो, ज्योतिषीले पाइतो सार्ने दिन - ज्योतिषीले साइत सार्ने दिन, औसर जुटाएका रे - अवसर जुटाएका रेजस्ता थुप्रै स्थानीय ठेट भाषाको प्रयोग गरेको पाइन्छ । यस्तो भाषा अमानक र ठेट भए तापनि यसले कृतिलाई पठनीय तुल्याएको छ ।

“गोठ भकारो सफा गर्न्या काममा सजिलो होला भनिकन दाम्लो फोइदियाको कुन सङ्को फाँटमा पुगिभ्याछन्” (पृ. १९) । “मंसिर महिना ढिम्कन लागिस्क्याको थियो” (पृ. ३७) । “हामीकन कुन कुराको पैडो दिन्या हो, दिइयोस् । हामी खटेर निपटाउन्या छौं” (पृ. ३७) । “धानबाली भित्र्याउन्या काम सकिया पनि नलपराल थनकाउन्या काम तुरियाको छैन” (पृ. ३९) ।

उल्लिखित कथनहरूमा पनि स्थानीय भाषाको व्यापक प्रयोग भएका छन् । यस्ता भाषा (बोली) ले कृतिको भाषिक प्रयोग ग्रामीण परिवेशमा बसोबास गर्ने अशिक्षित वर्गका पुरुष पात्रहरूको संवाद हो भनेर स्पष्ट रूपमा बुझ्न सकिन्छ । पात्रहरूको संवादमा उसको परिवेश र स्तरअनुकूलको भाषाले उपन्यासमा रोचकता र विविधता सिर्जना गरेको छ । प्रस्तुत संवाद गर्ने पात्रहरू मध्यम वर्गका पात्रहरू हुन् र उनीहरूले प्रयोग गरेका भाषामा धेरैजसो अमानक शब्दहरूको प्रयोग भएको पाइन्छ जस्तै : गर्ने - गर्न्या, भनेर - भनिकन, फुकाइदिएको - फोइदिएको, सकिए - सकिया, थन्काउनु - थन्क्याउन्या आदि । ती संवादहरूमा स्थानीय भाषाको पनि प्रयोग भएको पाइन्छ, जस्तै : मङ्सिर महिना सकिन लागिस्क्यो हुनुपर्नेमा मङ्सिर महिना ढिम्कन लागिस्क्यो भएको, हामी खटेर गर्नेछौं हुनुपर्नेमा हामी खटेर निपट्याउनेछौं भएको, सकिएको छैन हुन पर्नेमा तुरियाको छैनजस्ता पर्वते स्थानीय भाषिका प्रयोग भएको पाउन सकिन्छ ।

उजिरसिंह कार्कीको भनाइ : “जति पुँडो साप्या नि मसान्तसम्म न हो” (पृ. ३९) । “थाल कचौराको गर्जो टार्नका लागि सियालेको वनबाट भोर्लाका पातहरू टिपेर ल्याइएको

थियो” (पृ. ५२) । “भुइँमा मान्द्रो विछ्याइयो । मान्द्रोमाथि राडी, पाखी र गलैचाहरू ओछ्याइयो । पूर्वाभिमुख हुनेगरी राजासन सजाइयो । राज आसनबाट देब्रेपट्टि विषय प्रस्तुतिका लागि द्वारेको आसन लगाइयो” (पृ. ५४) ।

उल्लिखित उदाहरणहरूमा पनि विभिन्न प्रकारका स्थानीय भाषाको प्रयोग भएको पाइन्छ । यी उदाहरणहरूमा शिक्षित तथा उच्च वर्गले प्रयोग गरेका स्थानीय भाषामा विछ्याइयो, ओछ्याइयो, पूर्वाभिमुख, राजासन सजाइयो, प्रस्तुतिका लागि छन् भने मध्यम तथा अर्धशिक्षित वर्गको भाषामा आसन लगाइयो, ल्याइएको थियो आदिको प्रयोग भएको देखिन्छ । यसैगरी निम्न तथा अशिक्षित वर्गको स्थानीय भाषामा जति पुँडो साऱ्या नि मसान्तसम्म न हो आदि रहेका छन् । उपन्यासमा यस्ता शब्द तथा भाषा स्थानअनुकूल प्रयोग गरिएको पाइन्छ ।

“पाँचपाँच जना राजकुमारहरू जन्मे, दुई कोरी हिउँद बर्खाहरू यसैगरी बिते । नियास्रो मान्नुपर्ने दिन कहिल्यै ब्याएन” (पृ. ७८) । “रामेश्वर पन्तले राजकुमारीहरूमध्ये एउटा चिना फोए” (पृ. ८८) । “बिनासितैमा पँधेरामा किन टडचिनु र ?” (पृ. १०४) ।

उल्लिखित उदाहरणहरूमा पनि विभिन्न प्रकारका स्थानीय भाषाको प्रयोग भएको पाइन्छ । यी उदाहरणहरूमा महारानी गुलबदनका संवादहरू रहेका छन् । उनी शिक्षित तथा उच्च वर्गको पात्र हुन् । उनले तत्कालीन समयमा पर्वत राज्यमा प्रयोग गरिने दुई कोरी हिउँद, चिना फोए, नियास्रो मान्नुपर्ने, टडचिनु आदि प्रयोग गरेकी छन् । उनको भाषिकामा उच्च र शिक्षित वर्गले प्रयोग गर्ने मिठासपूर्ण भाषाको समेत प्रयोग भएको छ ।

“जोई मऱ्याको लाग्ने म, लोग्नेको घर गरिखान नसक्याकी नन्दकली, बालकैदेखिको चिनजान, हिमचिम” (पृ. ११७) । “दूध दुहुन पनि तागत पुग्दैन । खाना बनाइवरी खान गाह्रो छ” (पृ. १६६) ।

माथिको पहिलो उदाहरणमा पनि जोई मऱ्याको लोग्ने म, घर गरिखान नसक्याकी, बालकैदेखिको चिनजान, हिमचिमजस्ता शब्द तथा वाक्यहरूको प्रयोग भएका छन् । यी शब्दहरू स्थानीय पर्वतेली भाषिकाका हुन् तथा यस्ता शब्दहरू प्रायः मध्यम वर्गीय र सामान्य शिक्षित व्यक्तिले बोलेको प्रष्ट हुन्छ । यस्ता भाषा मानक नभए पनि परिवेशअनुसार उपयुक्त स्थानमा आएकाले उपन्यासलाई पठनीय बनाउन सफल रहेका छन् ।

“बरू आज अवेर पनि भयो । मेरा कामदार गोठालाहरू मेलापर्मतिर गैसक्याका छन् । जैसीज्यूबाट ज्ञानगुनका कुरा सुन्न्या धित पनि मन्याको छैन । आज यतै बसौं । भोलि सबैरै साइत गर्नुहोला” (पृ. २१२) । “मैले यो कथा सुनाउन्या कारण पनि सुनाउँछु । अब म बूढो भयाँ । राज्यभार छोराहरूको काँधमा राखिकन परलोक सुधान्या बाटोतिर लागुं कि जस्तो लाग्या छ” (पृ. २३८) ।

माथिका साक्ष्यहरूमा प्रयोग भएका अवेर, मेलापर्म, गैसक्याका, सुन्न्या, धित, मन्याको, सुनाउन्या, भयाँजस्ता शब्दहरू तत्कालीन समयको पर्वतेली परिवेशका स्थानीय भाषिका हुन् । यस्ता शब्दहरूले उपन्यासलाई पठनीय बनाउन सफल भएको छ । यी भाषिका अशिक्षित र निम्न वर्गका पात्रले प्रयोग गर्ने गरेको पाइन्छ । यस्ता भाषा मानक नरहेको प्रष्ट देखिन्छ । जस्तै : मरेको हुनुपर्नेमा मन्याको, सुनाउनु भन्नेमा सुनाउन्या, भएँ भन्नेमा भयाँ आदि ।

यी उपन्यासमा प्रयोग भएका केही स्थानीय भाषाका उदाहरणहरू मात्र हुन् । यस्ता थुप्रै शब्द तथा वाक्यहरू उपन्यासमा प्रशस्त मात्रामा प्रयोग भएको छ । *महारानी* उपन्यासमा लेखक बानियाँले मूलतः पर्वतेली भाषिकाको तत्कालीन स्वरूपको प्रयोग गरेका छन् भने तत्सम, तद्भव र आगन्तुक शब्दको सम्मिश्रण गरेर यस भाषिकालाई सुबोध्य तुल्याएका छन् । यस उपन्यासमा मिसन, छतरी, हिटर, टुम्लेट, दालमे कला, जायजाजस्ता केही विदेशी भाषाका पदावलीहरूको समेत प्रयोग भएको देखिन्छ । यसका साथै केही स्थानहरूमा संस्कृतका केही वाक्यांशहरू जस्तै : “वादेवादे जायते तत्त्वबोध”, “सलिलं वसतां, मुक्तरोधो नितम्बम्”, “आपत्काले समुत्वचे अर्धं त्यजयति पणित” को पनि प्रयोग भएको पाइन्छ ।

सारांश

अध्याय चारअन्तर्गत ‘व्याख्या र विश्लेषण’ शीर्षक राखेर अध्ययन गरिएको छ । यस अध्यायमा भाषाशैलीका दृष्टिले *महारानी* उपन्यासको विश्लेषण गरिएको छ । यसका साथै स्थानीय परिवेशले समेत भाषामा विभेद उत्पन्न गरेको छ । यही आधारमा आधारित रहेर *महारानी* उपन्यासका पात्रहरूले प्रयोग गरेका भाषाको भाषिक अवस्थाको व्याख्या र विश्लेषण गरिएको छ । भाषाशैलीअन्तर्गत यस उपन्यासमा विषयवस्तु सुहाउँदो पात्र र

स्थानअनुसारको पद, पदावली, शब्द, निपात, उखानटुक्काका साथै बोलीचालीका भाषा प्रयोगले उपन्यासलाई पठनीय बनाएको छ । भाषाशैलीको अध्ययन गर्दा समग्र उपन्यासको भाषा सरल, सहज, सरस भए तापनि केही स्थानमा त्यहाँका ठेट स्थानीय भाषाको प्रयोग हुनाले पाठकलाई बुझ्न केही समस्या हुने देखिन्छ । तर उपन्यासमा प्रयुक्त स्थान, समय र परिवेश अनुकूल भाषिकाको प्रयोग भएको छ, भनी निष्कर्ष निकालिएको छ ।

अध्याय पाँच

महारानी उपन्यासको पात्रगत भाषिक स्थितिको विश्लेषण

पृष्ठभूमि

महारानी उपन्यासमा रहेका नब्बेभन्दा बढी पात्रहरूको उपयोग गरिएका छन् । तिनीहरूलाई उच्च, मध्यम र निम्न वर्गमा विभक्त गरी भाषाप्रयोग गरिएको छ । यसरी तीन वर्गमा उच्च वर्ग शिक्षक र बौद्धिक वर्गका पात्र रहेका छन् भने मध्यम वर्गका पात्रहरू साक्षर तथा निम्न वर्गका निरक्षर वर्गका पात्रहरू रहेका छन् । समाजमा सबै प्रकृतिका व्यक्तिहरू रहेका हुन्छन् । ती सबैको एउटै वर्ग, लिङ्ग, उमेर र शैक्षिक अवस्था हुँदैन । फरकफरक वर्गबाट आएको मानिसको भाषामा फरकपन भल्किन्छ । वर्गगत आधारमा उच्च वर्ग, मध्यम वर्ग र निम्न वर्ग पर्दछन् । तिनीहरूको स्तरअनुसार भाषा बोलिन्छ । उच्च वर्गका मानिसको भाषामा आदेशात्मक शब्द तथा हेपाइयुक्त तँ, तेरो, त्यस्तो आदि शब्दको प्रयोग गरिएको पाइन्छ । यी वर्गले अरूलाई काम लगाउने र आफूले फाइदा लिने काम गर्दछन् ।

वर्गगत पात्रले प्रयोग गरेका भाषिक स्थिति

वर्गगत रूपमा उपन्यासमा चित्रण गरिएका पात्रहरूले प्रयोग गरेका भाषालाई निम्नानुसार प्रस्तुत गर्न सकिन्छ :

उच्च वर्गका पात्रले प्रयोग गरेका भाषिक स्थिति

महारानी उपन्यासमा उच्च, मध्यम र निम्न वर्गका पात्रहरूको उपयोग गरिएको भए पनि राजपरिवार, भारदारहरूजस्ता विशिष्ट श्रेणीको पात्रहरूको समेत उपयोग गरिएको छ । तत्कालीन समयमा यस्ता उच्च वर्गका शिक्षित र बौद्धिक पात्रहरूले बोल्ने भाषामा उच्च आदरार्थी शब्द तथा आदेशात्मक शब्दहरूको प्रयोग भएका हुन्छन् । यस्ता केही उदाहरणहरूलाई निम्नानुसार प्रस्तुत गरिएको छ :

“बुधे मय्यो भन्या उसकी जोइ भन्टाडभुन्टुडको पनि तेरा जस्तै चिलबिल हुन्छ कि नाई बुधेका जहान परिवार तँ जस्तै विलाप गर्दै हिँड्याको देख्दा तँकन सन्तोष हुन्छ । खुसी लागन्या छ ?” (पृ. २२) । “राजाको कर्तव्य क्या हो भन्या कुरा तँकन जानकारी छ कि

नाई ?” (पृ. २३) । “तँकन भुन्ड्याइ मारुँ कि तरवारले शिर कलम गरिदिऊँ ? तेरै मुखले भनिस् भने मकन सजिलो हुन्या छ । राजाकन त्यति सहयोग गर्न सकदैनस्” (पृ. २४) । “मेरा कुरा तँकन मञ्जुर छन् भन्या एउटा सर्तमा घर फर्कन्या अवसर दिन्या’छु । होइन भन्या तेरा लागि आजको दिन नै अन्तिम हो” (पृ. २५) । “हेर बुधे ! अब उप्रान्त जीवनभर तैले आफ्नो काम मात्र गरेर सुख पाउँदैनस् । तेरा ज्यान बकस बापत मेरा काम पनि तैले गरिदिनुपर्न्या छ” (पृ. २५) । “हेर गौमती ! बुधेले मारुँ भनिकन तेरा खसममाथि चेट छोड्याको होइन रह्या छ” (पृ. २६) । “मैले तेरा परिवारको जिम्मा म लिन्छु भनिकन जमान दियाको छु । त्यही मेरो जिम्मेवारीमा बुधेकन खटायाको छु भनिकन बुभनु है त” (पृ. २७) । “तँ पनि नुहाउन्या धुन्या सर्जाम तयार गरिकन बसिराख मनकली आउनासाथ उता लाग्नुपर्छ” (पृ. १२) ।

माथिका उद्धरणहरूले महाराज (घनश्याम मल्ल) उच्च वर्गको पात्रका रूपमा प्रस्तुत भएका छन् । उनले प्रयोग गरेका भाषामा रवाफको भाव देखिन्छ । महाराजको चालचलन र रहनसहन उच्च वर्गीय छ । उच्च वर्गका व्यक्तिले निम्न वर्गका व्यक्तिलाई होच्याएर “तँकन भुन्ड्याइ मारुँ कि तरवारले शिर कलम गरिदिऊँ ?” “तेरा लागि आजका दिन अन्तिम हो”, “राजाको कर्तव्य क्या हो भन्या कुरा तँकन जान्छ कि नाई ?” जस्ता शब्दहरू प्रयोग गरेको पाइन्छ । महाराज घनश्याम मल्लको भाषामा निम्न वर्गका मानिसहरूप्रति मिठासपन कतै भेटिँदैन । उपन्यासमा जाति, समाज र राजनीतिको आडम्बर र रवाफ कायम राखेका महाराजलाई उच्च पात्रको दर्जामा राख्न सकिन्छ ।

उच्च वर्गले अन्य वर्गलाई निम्नकोटिको भाषा प्रयोग गरे पनि उनीहरूलाई भने अति आदरार्थी शब्दको प्रयोग गर्नुपर्ने बाध्यता हाम्रो समाजमा तत्कालीन समाजमा पनि रहेको कुरा उपन्यासमा प्रयुक्त निम्न साक्ष्यहरूले बताउँछ :

“महाराज दन्त्य कथाको कञ्जुसजस्तै होइसिन्छ भन्या !” (पृ. ७५) । “महाराज साँच्चैको महाकञ्जुस होइसिन्छ भन्याको !” (पृ. ७८) ।

प्रस्तुत अभिव्यक्तिहरूमा महारानी गुलबदनद्वारा महाराज घनश्यामलाई सम्बोधन गरी प्रयोग गरिएको हो । उक्त अभिव्यक्तिमा उच्च वर्गलाई प्रयोग गरिने ‘महाराज’ र ‘होइसिन्छ’ शब्द र क्रियापद प्रयोग भएका छन् । महारानी गुलबदनले महाराज

घनश्यामलाई भनेको 'होइसिन्छ' क्रियापदले उच्च वर्गका लागि प्रयोग गरिएको भाषालाई प्रतिनिधित्व गरेको छ ।

“जुम्ली महाराजले त गर्भले मान्छे, जेठो कान्छो हुन्छ, भनिसिन्थ्यो त ?” (पृ. २२६) ।
 “मुमाहजुरसँग एकफेरा सल्लाह गरिकन निर्णयमा पुगौँला” (पृ. २३९) । “विश्वप्रभाविनाको जिन्दगीको कल्पना पनि गर्दिन भनिकन मसँग युवराजले भनिसकेका थिए” (पृ. २६९) ।
 “महाराजबाट नबोलाइसेका भए सायद आउनुया पनि थिइन होला । बोलाइस्यो । म आयाँ । मबाट गल्ली भयो” (पृ. २६७) ।

प्रस्तुत अभिव्यक्ति महाराज घनश्याम र युवराज भद्रिवमवीच भएको संवादलाई प्रस्तुत गरिएको हो । ती संवादहरूमा स्पष्ट रूपमा उच्च वर्गले प्रयोग गर्ने भाषा देखाइए तापनि 'गरेर - गरिकन', 'भनेर - भनिकन', 'आउने - आउनुया', 'आए - आयाँ' जस्ता अमानक शब्दहरू प्रयोग भएको पाइन्छ ।

“विश्वप्रभा । चिनाको नाम विश्वप्रभा । बुवाहजुर, मुमाहजुरहरूले 'विनु' भनी बोलाइसिन्छ” (पृ. १३१) । “त्यसो हो भन्या म पनि विनु भनेरै बोलाउनुया छु” । (पृ. १३१) ।
 “हवस्, बुवा महाराज ! युवराज घोडामा सवार भए” (पृ. ९६) । “उ... दिज्युको घोडा आइपुग्यो” (पृ. १३२) । “दुईतीन दिनपछि महाराजहरू आइसिन्छ” (पृ. १३८) । “महाराजले बिहान मिमिरेमै स्नान गरिबक्सन्थ्यो रे ! त्यसबखतमा आफ्ना आन्द्राभुँडी बाहिर निकालिकन धोइपखाली पनि गरिबक्सन्थ्यो रे !” (पृ. १४०) । “महाराज डिम्बवमले कालीगण्डकी पश्चिमको थापाहरूको चार हजार पर्वत पूरै डोलायापछि राजधानी ताकमबाट पुलमा सारिबक्से'छ । यता आयापछि यही ठाउँमा पहिलो दरबार बनाइबक्से'छ” (पृ. १५७) । “आफू बीमारी भै लडाइभिडाइमा जान नसकनुया भयापछि रतन बानियाँकन सेनाको जिम्मा लगाई सतहुँ, गरहुँ, कास्की हान्न पठाइबक्सी आफू आराम गर्न काली तरिबक्स्या छ । पुला फर्किबक्स्या छ” (पृ. १६१) । “डाइनी, बोक्सी, भूतप्रेत र पिशाचले पो दुःख दिन्छन् भन्ने सुनिस्स्या'थ्यो” (पृ. १६२) । “पापकर्म हो जानीजानी मेरा लागि किन पापलिन्या काम गरिसिन्थ्यो र ?” (पृ. २२८) । “ईख नभयाका छोरो काम लाग्दैन भनिन्छ । महाराजबाट आफ्नी बहिनीमाथि पर्वतले अन्याय गऱ्या हो भन्नुया बुभाइले रिस, इवी देखाइबक्स्याको हो कि ?” (पृ. २२९) । “बाँडीचुँडी खाउँ भन्नुया राजकुमारको प्रस्तावमा युवराजले सहमति जनाइसिन्छ त ?” (पृ. २३४) ।

माथिका साक्ष्यहरूबाट उच्च वर्गका मानिसहरू शिक्षित हुनुका साथसाथै उनीहरूको सोच पनि उच्च रहेको पाइन्छ। हाम्रो समाजमा राजा, रानी, युवराज र राजकुमारीहरूलाई उच्चस्तरमा राखिन्छ। उनीहरूको यस्ता अभिव्यक्तिमा उच्च वर्गलाई प्रयोग गरिने शब्दहरू प्रयोग गरिएका छन्। उनीहरूले प्रयोग गरेका होइसिन्छ, हवस्, बुवा महाराज, बोलाइसिन्छ, दिज्यु, आइसिन्छ, गरिबक्सन्थ्यो, बनाइबक्सेछ, फर्किबक्स्या छ, गरिसिन्थे, देखाइबक्स्याको, मामाहजुर, जनाइसिन्छजस्ता शब्दहरूले उच्च वर्गका लागि प्रयोग हुने आदरार्थी भाषाको प्रतिनिधित्व गरेका छन्। उच्च वर्गका पात्रहरूले बोल्ने भाषामा मिठास, सम्मानसूचक शब्द प्रयोग भएको पाइन्छ।

मध्यम वर्गका पात्रले प्रयोग गरेका भाषिक स्थिति

वर्गीय आधारमा उपन्यासका पात्रहरूलाई उच्च, मध्यम र निम्न गरी तीन वर्गमा वर्गीकरण गरिएको छ। समाजमा ती सबैखाले मानिसहरूको बसोबास रहेको पाइन्छ। *महारानी* उपन्यास लगभग तीन सय वर्षपहिलेको चौबिसी राज्यहरूमध्येको एक पर्वत राज्यको राजपरिवारभित्र गद्दीका लागि भएको खिचातानीको घटनामा आधारित ऐतिहासिक उपन्यास हो। यस उपन्यासमा जनता र जनताको शासनका लागि गरिएको न्याय र पर्वत राज्यको राजनीतिक विषयवस्तुलाई यथार्थ रूपमा चित्रण गरिएको छ। यस उपन्यासमा मध्यम वर्गीय पात्रहरूको बाहुल्यता रहेको पाइन्छ। हाम्रो समाजमा रहेका धेरै मानिसहरू मध्यम वर्गीय रहेका कारण सङ्घर्षपूर्ण जीवन बिताइरहेका छन्। यिनैलाई आधार बनाएर उपन्यासको निर्माण भएको पाइन्छ। यस उपन्यासमा एक्काइस जना मध्यम वर्गीय पात्रहरू रहेका छन्। तिनीहरूमध्ये सुमन्त, द्वारे, कमल जैसी, रामेश्वर, बडाकाजी, कालु थापा, डिल्ली भुजेल, कृष्ण मणिरञ्जन, कीर्तिमान, श्रीलाल प्रमुख मध्यम वर्गीय पात्रहरू हुन्। यिनीहरूका केही संवादहरूलाई यहाँ प्रस्तुत गरिएको छ :

“ल धम्पुरे । तँ बलियो मान्छेले आलम समात अरू सबैले भाँडाकुडा बोक, पुजारी पण्डितले पूजा सामग्री लिनुहोस्, ढिलो गर्न हुँदैन” (पृ. ६९) । “हो, गुरुजीले राम्रो कुरा गर्नुभयो । हुन त ठकुरी समाजमा चल्याको डोला दिन्या चलन चिर्कटो ग्रहनक्षत्र नभिडाइकन विवाह गर्न्या परम्परा हो” (पृ. ८७) । “यति राम्रो छन्द पन्याको मान्छेले बिहे गर्नाकन कन्या कुमारीहरू रोजीछाँटी पाउँथिस् होला ? कि घरमा एउटी श्रीमती हुँदाहुँदै अर्काको श्रीमती उछिट्यायाको होस् ?” (पृ. ९९७) ।

प्रस्तुत अभिव्यक्तिहरूमा मणिरञ्जन, कृष्णमल्ल, रामेश्वर पन्तबीच भएका संवादलाई प्रस्तुत गरिएको हो । ती संवादहरूमा स्पष्ट रूपमा मध्यम वर्गले प्रयोग गरेका भाषा देखाइए तापनि 'लिनुहोस्', 'गर्नुभयो', 'पाउँथिस्' आदि क्रियापदले मध्यम वर्गको भाषालाई सङ्केत गरेको छ ।

“सुमन्त बाबु ! राजकुमार भद्रि अब तिम्रो जिम्मा । उनको हजुरिया तिम्री । इतिहास शास्त्रको ज्ञान भयाको मान्छे” (पृ. १८३) । “भन्त्या कुराको महसुर गराउन्या जिम्मेवारी तिम्रो । उनकन एकलोपनको महसूस हुन्या परिस्थिति निर्माण हुन नदिन्या काम तिम्रो” (पृ. १८३) । “ओ हो ! भानिज ! तपाइको बुद्धिले त भुजेलहरूकन ठेगाना लगाइहाल्यो नि केको अप्ठ्यारो पान्या हिक्मत हुनु बजियाहरूसँग ?” (पृ. २१३) ।

प्रस्तुत अभिव्यक्तिहरू बडाकाजी र सुमन्तबीचको संवादबाट लिइएको छ । यी अभिव्यक्तिहरूमा बडाकाजी मध्यम वर्गीय पात्र भएकाले ऊद्वारा सुमन्तलाई सामान्य आदरार्थी 'तिम्री', 'तिम्रो' र 'उनको' पदहरू प्रयोग गरिएका छन् ।

“कुनै गतिलो पद दिया होइनन् । विना ज्यालाको खेतालो बनायाको छ पर्वत दरवारले तँकन” (पृ. ४३) । “आगो तापु मूढाको कुरा सुनु बूढाको भन्या त उखानै छ नि हर्जुर्बा हजुरले बखान्नु र मैले बखान्नुमा फरक छ नि होइन र ?” (पृ. ४४) । “हजुर त दुईचार पुस्ता व्यहोप्याको मान्छे आफ्नै आँखाले देख्नु भयाका होला, आफ्नै कानले सुनु भयाको होला” (पृ. ७१) । “हो महाराज ! डिम्ब महाराजले दैनिक यही पनेरामा नुवाइधुवाइ गरिसिन्थ्यो भन्ने कुरा सत्य हो” (पृ. १४२) । “बूढो त जैसीज्यू र भनै हो । तर बाउठे तन्नेरीसँग पौठेजोरी खेलन्या तागत अभै बाँकी छ यो ज्यानमा !” (पृ. २१३) । “धत्तेरिका ! राजकुमार ! हजुरले विश्वप्रभासँग बिहे गरिहालन्या त होइन नि । त्यो त बाघचालको गोटी मात्रै पो हो” (पृ. ३५१) ।

यसरी माथिका उद्धरणमा प्रस्तुत पात्रहरूको संवादका माध्यमबाट यिनीहरू मध्यम वर्गका पात्र भएको बुझ्न सकिन्छ । जस्तै : “विना ज्यालाको खेतालो बनाएको छ दरवारले”, “हजुर त दुईचार पुस्ता व्यहोप्याको मान्छे, आफ्नै आँखाले देख्नुभएको होला”, “हो महाराज ! डिम्ब महाराजले यही पनेरामा नुहाइधुवाइ गरिसिन्थ्यो” जस्ता संवादले यिनीहरू मध्यम वर्गीय पात्रहरू हुन् भन्न सकिन्छ । मुख्यतः यिनै पात्रहरूको संवादलाई प्रस्तुत गरी अध्ययन

विश्लेषण गरिएको छ । प्रयुक्त भाषाका आधारमा उल्लिखित पात्रहरू मध्यम वर्गीय पात्र हुन् भने एउटै पात्रले कतै मध्यम, कतै निम्न वर्गका रूपमा उपन्यासमा आआफ्नै किसिमका भूमिका निर्वाह गरेका छन् । यसरी उक्त भाषिक संवादमा सहजता, सम्प्रेषणीयता र सरलता मध्यम वर्गको पात्रमा पाउन सकिन्छ भने संवादमा कुरा - कुरो, है - हगि, पँधेरो - पनेरो, आएको - आयाको आदि अमानक शब्दको प्रयोग भएको छ । उपन्यासको संवादमा उखानटुक्काको रूपमा “आगो ताप्लु मूढाको कुरा सुन्नु बूढाको” जस्ता टुक्काहरूको प्रयोग धेरै भएको पाइन्छ । यिनै भाषिक प्रयोगका दृष्टिले यी पात्रहरू उपन्यासका मध्यम वर्गीय पात्र हुन् भन्ने कुरा प्रष्ट हुन्छ । यसबाट मध्यम वर्गको भाषा मध्यमस्तरको हुन्छ । काम गरेर खाने वर्ग भएकोले यिनीहरूको भाषा नरम प्रकृतिको हुन्छ । अरूलाई रिभाएर बाँच्नुपर्ने हुन्छ । मध्यम वर्गका व्यक्तिको भाषाशैलीमा रुखोपन पाइँदैन, नरम स्वभावका भाषाहरू प्रयोग गर्दछन् । त्यस्तै निम्न वर्गका पात्रको भाषा निम्नस्तरकै हुन्छ । यिनीहरूले मध्यम तथा उच्च वर्गलाई आदरको भाषा प्रयोग गर्छन् । यिनमा ठूलोलाई आदर र सानालाई माया गर्नुपर्छ भन्ने चेतना हुन्छ ।

निम्न वर्गीय पात्रहरूले प्रयोग गरेका भाषिक स्थिति

महारानी उपन्यासमा उच्च वर्ग र निम्न वर्गका पात्रहरूको सङ्ख्या लगभग बराबर रहेको पाइन्छ । समग्रमा कथानक र उद्देश्यका अन्तर्वस्तु निम्न वर्गभित्रका पात्रहरूमा जीवन्त बनेको देखिन्छ । *महारानी* उपन्यासमा प्रमुख निम्न वर्गीय पात्रहरूमा गौमती, बुधे, मंगली, शूरवीर, उद्धिम, रम्भा, रनकली आदि हुन् । यसबाहेक अन्य निम्न वर्गीय पात्रहरू पनि यस उपन्यासमा रहेका छन् । यस उपन्यासका निम्न वर्गीय पात्रहरूले प्रयोग गरेका केही भाषिक संवादलाई निम्नानुसार प्रस्तुत गरिएको छ :

“बुढो मान्छेकन क्यान दुख दिसेको होला कुन्नी राजा साहेबले ?” (पृ. ११३) ।

“शिकारको जिम्मा हाम्रा बूढाकन सुम्प्यार राजासोहब कोको हुन् नयाँ नौला मान्छेसँग भलाकुसारी गर्न पो गैबक्सन्छ रे” (पृ. ३१२) । “ए ! महात्मासँग ज्ञानगुनका कुरा सिक्न, सुन्न गइसिन्छ होला राजासाहेब” (पृ. ३१२) । “मेरो सर्वस्व लुटिगयो, महाराज ! तीनतीन्टा ससाना भन्टाङ्भुन्टुङ छन् । घरगोठ, खेतीबाली र आरन थामन्या एकलो मर्द नरह्यापछि चार जनाको ज्यान कसरी पालन्या हो ?” (पृ. १८) । “यो गरीब कमिनीसँग महाराजका हजुरमा चढाउनयोग्य के कुरा होला र ?” (पृ. २३) ।

प्रस्तुत अभिव्यक्तिहरू रम्भा र रनकलीद्वारा राजालाई सम्बोधन गरी प्रयोग गरिएको हो । यी अभिव्यक्तिहरूमा निम्न वर्गका मानिसहरूले उच्च वर्ग (राजा) का लागि 'राजसाहेब', 'गैबक्सन्छ', 'गइसिन्छ' आदि शब्दको प्रयोग गरेका छन् ।

“मेरा आमाबाबुले मकन हजुरको सेवाका निमित्त दरबारमा पठाउनु भयाको हो । मैले राजकुमारीको जिम्मा पाउनु मेरो सौभाग्य थियो” (पृ. ३५५) । “हजुर साथमा नभयापछि न पर्वतमा बस्न सुहाउँछ न देउपुर फर्कन मिल्छ । बरू सँगै दुवै जना देउपुर जाउँ । देउपुरबाट हजुर सन्न्यासिनी भैकन हिँडिसेला, म जे गरे पनि गरूँला” (पृ. ३५६) ।

माथिका उदाहरणहरूमा उनीहरूको संवादको आधारमा उनीहरूले बोलेका भाषिक संवाद निम्न वर्गीय रहेका छन् । यी अभिव्यक्तिहरूमा रम्भाद्वारा उच्च वर्गकी राजकुमारी विश्वप्रभालाई चाकडीयुक्त भाषा प्रयोग गरिएको छ । ती संवादहरूमा 'मलाई - मकन', 'भएको - भएका', 'नभएपछि - नभयापछि', 'भएर - भैकन' जस्ता अमानक भाषिक प्रस्तुति उपन्यासका निम्न वर्गका पात्रहरूले प्रयोग गरेको पाइन्छ ।

“हो सरकार, मबाट खुनखत भयौकै हो” (पृ. २३) । “निगाह महाराजको । मैले नामञ्जुर गर्नुको के अर्थ छ र ?” (पृ. २४) । “हुकुम होस् सरकार !” (पृ. २५) । “हवस्, महाराज ! महाराजको जय होस्” (पृ. २७) । “होइन सरकार ! मेरो पहिलो बिहे त १८ वर्षको उमेरमै भयाको हो । मेरी जेठी श्रीमती दुई वर्षको छोरो छोडेर परलोकवासी भयाकी हो” (पृ. ११७) । “हो लाग्याको जारीखत तिर्न तयार छु, सरकार” (पृ. ११८) । उल्लिखित निम्न वर्गीय पात्रहरूले प्रयोग गरेका भाषिक संवादहरू हुन् । जस्तै : “मेरो सर्वस्व लुटिगयो, महाराज !”, “यो गरीब कमिनीसँग महाराजका हजुरमा चढाउनयोग्य के कुरा होला र ?”, “निगाह महाराजको”, “हवस् महाराज...” ।

यी संवादहरू गौमति र बुधेले महाराजसँग बोलेको संवाद हो । यसबाट के प्रष्ट हुन्छ भने यिनीहरू निम्न वर्गीय पात्र हुन् भने यिनीहरूको स्थिति पनि निम्न नै रहेको छ । यिनीहरूको मनोदशा यी संवादहरूमा झल्किन्छ । माथिका उदाहरणहरूमा उनीहरूले बोलेको भाषा करुणायुक्त र उनीहरूको जीवन सङ्घर्षमय भएको कारण कारुणिकता मिसिएको छ । बुधे र गौमतीको संवादलाई उदाहरणको रूपमा लिइएको छ । निम्न वर्गीय पात्रहरूलाई

उपन्यासमा शिक्षित वर्गमा प्रायः राखिएको हुनाले उनीहरूले बोलेका भाषामा शब्दहरू शिष्ट, सरलपन रहेको पाउन सकिन्छ ।

लैङ्गिक आधारमा भाषिक स्थितिको विश्लेषण

विषयवस्तुका आधारमा भाषाको विश्लेषण भएजस्तै लिङ्गका आधारमा पनि भाषा प्रयोगमा भिन्नता देखिन्छ । एउटै भाषा र एउटै परिवारभित्र पनि महिला र पुरुषले प्रयोग गर्ने बोलीमा विभेद पाइन्छ । भाषिक प्रयोगको दृष्टिले प्रायः भाषामा महिला हो कि पुरुष हो भनेर छुट्याउन सकिने खालको हुन्छ । यसका साथै ध्वन्यात्मक गुण, रङ्ग, भेद गर्ने क्षमता र शब्दभण्डारका दृष्टिले धेरैजसो भाषामा महिला र पुरुषको भाषामा भिन्नता देखिन्छ । *महारानी* उपन्यासभित्रका पात्रहरूले प्रयोग गरेका भाषाले पनि उनीहरूको लैङ्गिक अवस्थालाई विश्लेषण गरिएको छ साथै लैङ्गिक अवस्थाका कारण देखिएको भाषिक भेदलाई समेत यहाँ देखाउने प्रयास गरिएको छ ।

लैङ्गिक आधारमा उपन्यासमा स्त्रीलिङ्ग र पुलिङ्गको प्रयोग पाइन्छ । उपन्यासमा स्त्रीपात्रले प्रयोग गरेको भाषा स्त्रीलिङ्गी शब्दको प्रयोग पाइन्छ भने पुलिङ्गको भाषामा पुलिङ्गी शब्दहरूको प्रयोग पाइन्छ । *महारानी* उपन्यासमा अत्यधिक रूपमा पुरुष पात्रहरूको बाहुल्यता रहेको छ भने महिला पात्रहरूको सङ्ख्या न्यून रहेका छन् । राजा घनश्याम मल्ल, रानी गुलवदन, रानी जयन्ती, युवराज मलेबम, राजकुमार भद्रिबम, राजकुमार सकतबम, राजकुमार धर्मजयबम, राजकुमारी विश्वप्रभा, राजकुमारी महलवसन्ता, बडाकाजी मकरध्वज मल्ल, काजी अरिभञ्जन मल्ल, सरदार कृष्ण मल्ल, राजज्योतिषी चामु पाध्या, कुलगुरु रामेश्वर पन्त, पण्डित शिरोमणि आनन्द रेग्मी, ज्ञानविशारद प्रेमनिधि पन्त, पूरोहित हरेराम सुवेदी, कपर्दार सुमन्त बानियाँ, द्वारे ताराचन भण्डारी, लोहासुर विश्वकर्मा, रतन बानियाँ, जयन्त छन्त्याल, कमल जैसी, डिल्ली भुजेल, पृथ्वीपति शाही, जङ्गे सुनार, गौमती सुना, सन्तु कुमाल, मल्लाजी कार्की, भिउसिने दर्जी, आनन्दबम, चन्द्रबम, पृथ्वीपति मल्ल, प्रतापीनारायण मल्ल, दिलिपबम मल्ल, दिप्याली कृष्ण कार्की, ढल्के पुन, अष्याली चिन्तामणिजस्ता नब्बेभन्दा बढी चरित्रहरू यसमा प्रस्तुत भएका छन् । यी चरित्रहरूमध्ये केही मात्र मुख्य भूमिकामा छन् भने अरू बाँकीलाई सहयोगी र गौण चरित्रका रूपमा देखाइएको छ । राजा घनश्याम मल्ल र राजकुमारी विश्वप्रभा यस उपन्यासका प्रमुख चरित्र हुन् भने रानी गुलवदन, युवराज मलेबम, राजकुमार भद्रिबम, पण्डितशिरोमणि आनन्द रेग्मी,

बडाकाजी मकरध्वज, काजी अरिभञ्जन, सरदार कृष्ण मल्ल, द्वारा ताराचन भण्डारी, ढल्के पुन, सुमन्त वानियाँ, कमल जैसी, डिल्ली भुजेल, बाबा योगेश्वर, कुलगुरु रामेश्वर पन्त, राजज्योतिषी चामु पाध्याजस्ता चरित्रहरूको प्रयोग गरिएको छ । लैङ्गिक आधारमा उपन्यासका पात्रहरूको भाषिक भेदलाई निम्नानुसार विश्लेषण गरिएको छ :

पुरुष पात्रहरूले प्रयोग गरेका भाषिक संवाद

पुरुषहरूको भाषामा ठाडोपन भल्किन्छ । भाषालाई मिठास बनाउने काम स्त्रीपात्रले गर्दछन् भने पुरुष पात्रले रुखो भाषाको प्रयोग गर्दछन् । यस्तो भाषा निरस, आदेशात्मक र हेपाइका शब्दहरूको प्रयोग हुन्छ । यिनीहरूको भाषामा नरमपना पाउन कठिन हुन्छ । पुरुषको भाषामा पुलिङ्गी शब्दहरूको प्रयोग पाइन्छ । यस उपन्यासमा तीस जनाभन्दा बढी पुरुष पात्रहरू रहेका छन् । यी पात्रहरूमध्ये मुख्य पुरुष पात्रहरू राजा घनश्याम मल्ल, सुमन्त, कृष्ण मल्ल, कालु थापा, कमल जैसी, डिल्ली भुजेल, मलेबम, भद्रिवम आदिले प्रयोग गरेका भाषिक स्थितिका केही उदाहरणलाई निम्नानुसार प्रस्तुत गरिएको छ :

“अब उप्रान्त जीवनभर तैले आफ्नो काम मात्र गरेर सुख पाउँदैनस् । तेरो ज्यान बकसवापत मेरो काम पनि तैले गरिदिनुपर्न्या छ” (पृ. २५) । “हिजै बेलुका कटुवालले कर्नाल फुकेर जङ्गी घोक हालेको रहेछ” (पृ. ३६) ।

प्रस्तुत अभिव्यक्तिहरू राजा घनश्यामद्वारा बुधेलाई सम्बोधन गरी प्रयोग गरिएको हो । ती संवादहरूमा स्पष्ट रूपमा उच्च वर्गले निम्न वर्गप्रति प्रयोग गर्ने भाषा प्रयोग भएको पाइन्छ । उपन्यासको संवादमा शिक्षित उच्च वर्गका मानिसले बोल्ने भाषामा अनादरयुक्त तैले, तेरोजस्ता शब्दहरू प्रयोग गरिएको पाइन्छ । यी संवादहरूमा प्रयोग गरिएका पाउँदैनस् क्रियापदले पुरुषको भाषालाई दर्शाएको छ । यी संवादहरूमा ठेट पर्वतेली भाषिकाहरू जस्तै : उपहारलाई बकस, गरिदिनुपर्नेछलाई गरिदिनुपर्न्या छ, तथा विशुद्ध स्थानीय भाषिका कटुवाल, कर्नाल, जङ्गी घोक आदिको समेत प्रयोग भएका छन् ।

“ए ! विधुर पो होस्, त्यसो भए । जोइ बित्यापछि अर्को बिहे त गर्ने प्यो । बिहे गर्नाकन कन्या केटी पाइनस् त ?” (पृ. ११७) । “अहो ! भानिज ! तपाईंको बुद्धिले त भुजेलहरूकन ठेगान लगाइहाल्यो नि । के को अप्ठ्यारो पर्न्या हिक्मत हुनु बजियाहरूसँग ?” (पृ. १९९) ।

प्रस्तुत अभिव्यक्तिहरू कृष्ण मल्ल र कालु थापाबीच भएको संवादलाई प्रस्तुत गरिएको हो । प्रयुक्त भाषाको आधारमा उल्लिखित पात्रहरू मध्यम वर्गीय हुन् भन्न सकिन्छ । शिक्षित व्यक्तिले प्रयोग गरेका संवादमा कुनैकुनै शब्दहरू वित्यापछि, गर्नाकन, भुजेलहरूकनजस्ता अमानक भाषा प्रयोग भएको पाइन्छ । ती अभिव्यक्तिहरूमा प्रयोग गरिएका होस्, पाइनस्, बज्याहरू आदि शब्दले पुरुषको भाषालाई दर्शाएको छ ।

“म बुढोले क्याको छेलो हान्नु ? बैसमा त चारैचौरास बाजी मारियाकै हो । अब त बूढो भैयो” (पृ. २००) । “छेलो नहान्याको भयापछि राजकुमारसंग कसरी चिनाजानी भयो त मामाको ?” (पृ. २००) । “म बुर्तिबाड हुँदै ताराखोला निक्लेर यता आयाको हुँ । त्यसैले भेट भयान” (पृ. २०३) ।

उल्लिखित उदाहरणहरू कालु थापा र सुमन्तबीच भएका संवादलाई प्रस्तुत गरिएको हो । यी संवादहरूमा स्पष्ट रूपमा पुरुषले प्रयोग गर्ने भाषा प्रयोग भएको देखिए तापनि प्रस्तुत उदाहरणहरूमा ‘केको - क्याको’, ‘मारेको - मारियाको’, ‘नहानेको - नहान्याको’, ‘आएको - आयाको’ जस्ता थुप्रै अमानक शब्दहरू प्रयोग भएका छन् ।

“उठ भाइ जाऊँ । अर्को दरवार बस्नुभन्दा अगाडि यस्ता कुरामा टाउको नदुखाऊँ” (पृ. २३९) । “म पनि राजपुत्र हुँ । दैवले ठग्या पनि म जेठो विज्या हुँ” (पृ. २४८) । “राजाको छोरा भैकन पनि अर्कोको मुलुकमा भतुवा लागि कन हुर्क्याको हुँ म । पराईको दयामा बाँच्याको मान्छे हुँ म” (पृ. २५१) ।

उल्लिखित उदाहरणहरूमा मलेबम र भद्रिबमबीच भएका संवादलाई प्रस्तुत गरिएको हो । यी संवादहरूमा राजगद्दी कसले पाउने भन्ने बारेमा भएका संवादलाई प्रस्तुत गरिएको छ । संवादमा भएका ‘राजपुत्र’, ‘बाँच्याको’, ‘हुर्क्याको’ आदि शब्दले पुरुष पात्रलाई दर्शाएको छ ।

“नियमित भजन-कीर्तन वा पुराणकथा सुन्त्या बानी लाग्यापछि नसुनिकन निद्रा पर्छ त ? सुन्त्या बेलामा आमाबाबुबाट कथा सुन्त्या बानी लाग्याको बालक जस्तै पो भयाको छु म त !” (पृ. १०८) । “यति राम्रो छन्द पत्याको मान्छेले बिहे गर्नाकन कन्या कुमारीहरू रोजीछाँटी पाउँथिस् होला ? कि घरमा एउटी श्रीमती हुँदाहुँदै अर्काकी श्रीमती उछिट्यायाको होस्” (पृ. ११७) । “तेरो कुरा पनि राम्रो हो तर जार काट्छु भनिकन सधैं कम्मरमा खुकुरी

भिरिकन हिँड्छस् रे त ?” (पृ. ११९) । “महाराज ! मैले विगत तीन वटा महिना पर्वत बाहिरै घुमफिर गरिकन वितायाको हुँ । फकिरको भेष धारण गरी डमरु र चिम्टा हातमा लिई गल्कोट, मुसिकोट, प्यूठान र रुकुमकोट घुमिकन आयाको हुँ” (पृ. ३१६) ।

माथि प्रस्तुत उदाहरणहरू *महारानी* उपन्यासका पुरुष पात्रहरूले प्रयोग गरेका भाषिक संवाद हुन् । उनीहरूको संवादमा सन्नेलाई सुन्न्या, भएकोलाई भयाको, परेकोलाई पय्याको, गर्नलाई गर्नाकन, भनेरलाई भनिकन, भिरेरलाई भिरिकन, पर्नेलाई पर्न्या, मारेकोलाई मारियाको, आएकोलाई आयाको, भएरलाई भैकन, हुर्केकोलाई हुर्क्याको जस्ता थुप्रै अमानक शब्दहरूको प्रयोग भएको पाइन्छ ।

महिला पात्रहरूले प्रयोग गरेका भाषिक संवाद

महिलाहरूको भाषा प्रयोगमा स्त्रीलिङ्गी शब्दहरूको प्रयोग भएको पाइन्छ । उनीहरूको भाषामा कोमल तथा नरम तरिकाले भाषाशैली प्रस्तुत गर्दछन् । पुरुष र महिलाको भाषा प्रयोगमा भिन्नता पाइन्छ । महिलामा मिठासपूर्ण, मृदुभाषी, नरम व्यवहार, कोमल हृदय, स्नेह र ममता रहेको हुन्छ । *महारानी* उपन्यासमा महिला पात्रहरूमा गुलवदन, मंगली, रनकली, गान्धारी माता, जयन्ती, विश्वप्रभा, महलवसन्ता, रम्भा, मनकली गरी नौ जना महिला पात्रहरू रहेका छन् । उनीहरूले प्रयोग गरेका भाषिक स्थितिका केही उदाहरणलाई निम्नानुसार प्रस्तुत गरिएको छ :

“चिसो हुन्छ । नुहाउने आँट नै आउँदैन । त्यसैले घञ्चमञ्च नानीहरूसँग म पनि नुहाइहाल्नु भनिकन आकी” (पृ. १०३) । “उमेरमा म पनि फालिहाल्दी थिइँ होला तर उनको अगाडि म राम्री थिएँ भन्न मिल्दैन” (पृ. ११२) ।

उल्लिखित उदाहरणहरू रानी गुलवदन र राजकुमारी विश्वप्रभाबीच भएका संवादलाई प्रस्तुत गरिएको हो । यी संवादहरूमा राजकुमारीहरू नुहाउन पँधेरोमा गएको बेला गुलवदन पनि नुहाउन पुगेको सन्दर्भमा उक्त संवाद भएको हो । संवादमा ‘नानीहरूसँग’, ‘राम्री’, ‘फालिहाल्दी’ आदि शब्दले स्त्रीलिङ्गी भाषालाई जनाउँछ ।

“मसँग अब बाँकी के छ ? मसँग भयाको कुरा सबै पर्वतका नाममा सङ्कल्प गरिसक्याकी छु” (पृ. ३४८) । “के भनिको होला ? हजुरकन नपुग्दो के छ र जोगिनी

हुनुपन्थो ?” (पृ. ३५६) । “म ब्राह्मणी हूँ । मेरो घरवार, छोराछोरी, धन सम्पत्ति सबै छ ।
अब थियो भन्नु उचित होला” (पृ. ३५३) ।

प्रस्तुत उदाहरणहरू रम्भा र विश्वप्रभाबीच भएका संवादहरू उल्लेख गरिएको हो ।
यी संवादहरूमा विश्वप्रभा सन्न्यासिनी हुन लाग्दा रम्भाले सम्झाउने क्रममा प्रयोग गरिएका
हुन् । संवादमा ‘गरिसकेकी छु’, ‘जोगिनी’, ‘ब्राह्मणी हुनपन्थो’ आदि नाम र क्रियापद प्रयोग
भएको पाइन्छ । ती क्रियापदहरूले भाषाको लैङ्गिक भेदलाई दर्शाएको छ ।

“ए ! मैले पनि कर्कलो नै हो भनिठान्याकी थिएँ त” (पृ. १५१) । “महाराजसँग मैले
पहिले नै भन्याकी पनि हूँ । बहिनीकन जुम्लामै सदाकाल बस्न दिनु हुँदैन । बोलाइ पठाउनु
पर्छ” (पृ. २५५) । “मलाई बलिमा चढिदिनका लागि मनाउन बोलाइसेको हो भन्या कुरा
मैले राम्रोसँग बुझ्याकी छु” (पृ. २४८) । “मेरा लागि संसारमा हजुरभन्दा प्रिय अर्को केही
छैन । हजुरकै कल्याणका लागि आफ्ना इच्छा, आकाङ्क्षा र रहरहरू बलिदान गर्न तमस्याकी
हुँ” (पृ. ३०२) । “आफ्ना कारणले आफूले सबभन्दा धेरै माया गन्याको मान्छेको श्रीपेच
नखोसियोस् गद्दीबाट बेदखल हुनु नपरोस् भनिकन मैले आत्मघाती निर्णय गन्याकी हुँ”
(पृ. ३०४) ।

यसरी माथि उल्लिखित भनाइहरू महिला पात्रका हुन् । स्त्रीले प्रयोग गर्ने भाषामा
स्त्रीलिङ्गी शब्दहरूको प्रयोग गरिएको छ । जस्तै : गरेकी हूँ, भनेकी छु, लियाकी हूँ, मानेकी
हूँ आदि । नारीले प्रयोग गर्ने भाषा सुभावात्मक खालका हुन्छन् । संवादका केही शब्दहरू
आएकीलाई आकी, मैयाहरूलाई मैयाहरूकन, भनेकीलाई भन्याकी, भनेरलाई भनिकन,
गरेकीलाई गन्याकीजस्ता अमानक शब्दावली प्रयोग भएको पाइन्छ । यस्तै स्त्रीलिङ्गी
भाषिकाको प्रयोगको आधारमा यिनीहरू स्त्रीपात्र हुन् भन्न सकिन्छ ।

समग्रमा महिला र पुरुषले प्रयोग गरेको भाषामा भिन्नता देखिन्छ । पुरुष पात्रले
स्त्रीपात्रलाई तँ, तिमी शब्द सम्बोधन गरेको पाइन्छ भने स्त्रीपात्रले तपाईँ, हजुरजस्ता
सम्मानजनक शब्दको प्रयोग गरेको पाइन्छ । यस उपन्यासमा महिला भाषामा कोमलता,
मिठास, माया र स्नेह झल्किएको पाइन्छ भने पुरुषको भाषामा ठाडो भाषाको प्रयोग भएको
पाइन्छ । यसरी भाषाको विश्लेषण गर्दा लैङ्गिक आधारमा पनि महिला र पुरुषको भाषा
प्रयोगमा धेरै भिन्नता पाउन सकिन्छ ।

वर्गगत र लिङ्गगत भाषा प्रयोग गरिनुका साथै यस उपन्यासमा विषयवस्तु सुहाउँदो पात्र र स्थानअनुसारको पद, पदावली, निपात, उखानटुक्काका साथै बोलीचालीका भाषा प्रयोग भएका छन् । भौगोलिक दृष्टिले ज्यादै ठूलो तत्कालीन पर्वत राज्यमा समथर र खेतीयोग्य जमिन थोरै हुनाले र भएको पनि भाइभारदार, गुरु, पुरोहित, सैनिक आदिलाई जागिर स्वरूप दिइएकाले आम्दानी घटेर राज्यकोष कमजोर भएको ऐतिहासिक तथ्यलाई राजारानीको संवादमा प्रयुक्त “भिन्न छैन खान्या पिठो बाहिर रातो रुमाल” (पृ. ८३) भन्ने उखानटुक्काबाट स्पष्ट पारिएको यस उपन्यासमा मूलतः तत्कालीन नेपाली समाजको संरचना र स्वरूप, पेसा र धर्म, कार्यव्यापार र चिन्तनप्रणालीको ऐतिहासिक सन्दर्भबाट पुष्टि गरिएको छ ।

यस उपन्यासमा जुन प्रकारको भाषिक प्रयोग गरिएको छ त्यो नौला छ । यस उपन्यासपूर्व नेपाली ऐतिहासिक उपन्यासमा यस किसिमको भाषिकाको केन्द्र पर्वत राज्य नै भएकाले यस उपन्यासको चारित्रिक संवादमा सोहीअनुसारको संयोजन गरिएको छ । पर्वती भाषिकामा लेखिएको यो उपन्यास भाषिक प्रयोगका दृष्टिले नितान्त नौलो रहेको छ । जसमा स्रष्टा बानियाको भाषिक कौशलप्रतिफलित भएको छ । “जति मुख उति कुरा” (पृ. ६०), “राजा मया त गद्दी खाली हुँदैन” (पृ. ३८), “खोलो तया लौरो बिर्स्या” (पृ. ४६), “अड्को पड्को तेलको धूप” (पृ. १८१), “पानी खानु मूलको बुहारी खोज्नु कुलको” (पृ. ६४), “अघि हेर्नु चार हात, पछि हेर्नु बाह्र हात” (पृ. ८०), “आगो ताप्नु मुढाको कुरा सुन्नु बुढाको” (पृ. ४४), “हावा नचली पात हल्लँदैन” (पृ. ४३), “हुने विरुवाको चिल्लो पात” (पृ. ८०), “कहाँ जालास् मछिया मेरै ढडिया” (पृ. २००), “कुकुर भुक्दै गर्छ हात्ती लस्कँदै गर्छ” (पृ. ८०), “मेरो गोरुको बाह्रै टक्का” (पृ. २४०), “रात रह्या अग्राख पलाउँछ” (पृ. २५६), “मसिङ र दारा हुने जनावर, आगो र राजाको भर नपर्नु” (पृ. ४२), “नजाने गाउँको बाटो नसोध्नु” (पृ. ५८), “सानो मुख ठूलो कुरा” (पृ. ६२) जस्ता त्यतिबेला प्रचलित थुप्रै उखानटुक्कालाई मूल कथावस्तुसँग मिसाएर भाषाको सौन्दर्य चाखिलो बनाएका बानियाँले समाजअनुकूलको भाषिक कला प्रस्तुत गरेका छन् ।

पौराणिक कालदेखि नै चलिआएको हिन्दु धर्मग्रन्थहरूको अध्ययन तत्कालीन पर्वतेली समाजमा पनि व्याप्त रहेको कुरा उपन्यासमा विभिन्न स्थानमा लेखिएका संस्कृतका श्लोकहरूबाट प्रष्ट हुन्छ । यस्ता संस्कृत भाषाका श्लोक तथा भनाइहरू उपन्यासमा

उपयुक्त र सान्दर्भिक रूपमा प्रयोग गरिएका छन्, जस्तै : “वादेवादे जायते तत्त्वबोध” (पृ. ७९), “सलिलं वसतां, मुक्तरोधो नितम्बम्” (पृ. १५०), “आपत्काले समुत्तवे अर्धं त्यजयति पणित” (पृ. २७७) आदि । यस्ता संस्कृत भाषाका श्लोक तथा वाक्यहरूले उपन्यासलाई पठनीय बनाएको पाइन्छ ।

कतै धेरै छोटो र कतै धेरै लामा वाक्यको प्रयोग गरिएको यस उपन्यासमा प्रशस्त मात्रामा स्थानीय बोलीचालीको भाषाशैलीको प्रयोग भएको पाइन्छ । लेख्य चिन्ह प्रयोगका क्रममा पूर्णविराम, अल्पविराम, अर्धविराम, विश्रमयादिबोधक चिन्ह, प्रश्नवाचक चिन्ह, एकल उद्धरण, दोहोरो उद्धरण तथा कोष्ठकहरूलाई उपयुक्त ठाउँमा प्रशस्त मात्रामा प्रयोग गरिएको छ । सरल शब्द र भाषाको प्रयोगले ‘महारानी’ उपन्यासलाई अभै उचाइमा पुर्याएको छ । भाषाको स्थानीय कथ्य भेदको प्रयोगले भाषिक मिठास थपेको देखिन्छ ।

उपन्यासमा नब्बेभन्दा बढी पात्रहरूको चरित्र चित्रण गरिएको भए पनि कार्यका दृष्टिले प्रमुखता पाएका यस्ता पात्रहरूको मात्र व्याख्या विश्लेषण गरिएको छ । यस उपन्यासमा प्रयुक्त केही पात्रहरूलाई वर्गगत आधारमा उच्च, मध्यम र निम्न वर्ग तथा लिङ्गगत आधारमा पुरुष पात्र र महिला पात्र गरी निम्नानुसार तालिकीकरण गरेर देखाउन सकिन्छ :

तालिका १ : समाजभाषिक आधारमा पात्रहरूको वर्गीकरण

क्र.सं.	पात्रहरू	वर्गगत			लिङ्गगत	
		उच्च	मध्यम	निम्न	पुरुष	महिला
१	राजा घनश्याम	+			+	
२	गुलवदन	+				+
३	मङ्गली			+		+
४	रामेश्वर		+		+	
५	सुमन्त		+		+	
६	द्वारे		+		+	
७	जङ्गे			+	+	
८	बुधे			+	+	
९	गौमती			+		+
१०	मकरध्वज		+		+	

११	मणिरञ्जन	+		+
१२	कीर्तिमान	+		+
१३	उजिरसिंह	+		+
१४	सन्तु	+		+
१५	श्रीलाल	+		+
१६	राम	+		+
१७	लिट्टे कटुवाल		+	+
१८	फलाहारी	+		+
१९	काजी अभिरञ्जन	+		+
२०	रनकली		+	+
२१	नलिनी	+		+
२२	हरेराम	+		+
२३	आनन्द	+		+
२४	चिन्तामणि	+		+
२५	धम्पुरे		+	+
२६	नेगी बूढा	+		+
२७	जयन्ती	+		+
२८	मलेबम	+		+
२९	भद्रीबम	+		+
३०	विश्वप्रभा	+		+
३१	महलवसन्ता	+		+
३२	चामुपाध्या	+		+
३३	रम्भा		+	+
३४	मनकली		+	+
३५	शुरवीर		+	+
३६	उद्धिम		+	+
३७	कमल जैसी	+		+
३८	डिल्ली भुजेल	+		+
३९	रामेश्वर	+		+
४०	कृष्ण	+		+

स्रोत : महारानी उपन्यास

महारानी उपन्यासमा नब्बेभन्दा बढी पात्रहरूको चरित्रचित्रण भएको भए तापनि उपन्यासको कथावस्तुलाई माथि उल्लिखित पात्रहरूले अगाडि बढाएका हुनाले कार्यको

आधारमा चालिस पात्रहरूको मात्र वर्गगत र लिङ्गगत आधारमा व्याख्या गरिएको छ । उपन्यासको समाजलाई हेर्दा वर्गगत आधारमा स्पष्ट विभेदित रहेको पाइन्छ । प्रस्तुत उपन्यासमा उच्च, मध्यम र निम्न वर्गीय पात्रहरू रहेका छन् । उपन्यासमा उच्च वर्ग र निम्न वर्गका पात्रहरूभन्दा मध्यम वर्गका पात्रहरूको बाहुल्यता रहेको छ । चालिस पात्रहरूमध्ये आठ जना उच्च वर्गीय, एक्काइस जना मध्यम वर्गीय र एघार जना निम्न वर्गीय पात्रहरू रहेका छन् ।

उपन्यासमा प्रयुक्त पात्रहरूको वर्गीकरणको अर्को प्रमुख आधार लैङ्गिक आधार हो । प्रस्तुत उपन्यासमा नारी र पुरुष दुवै वर्गको सहभागिता रहेको पाइन्छ । उपन्यासका उल्लिखित चालिस पात्रहरूमध्ये तिस जना पुरुष पात्र र दस जना महिला पात्रहरूको प्रयोग गरिएको छ ।

यसरी *महारानी* उपन्यासका पात्रहरूलाई वर्गीकरण गर्ने आधारमा वर्गीय र लैङ्गिक गरी दुई प्रकार रहेको छ । वर्गीय आधारमा पात्रहरूलाई उच्च वर्ग, मध्यम वर्ग र निम्न वर्ग गरी तिन वर्गमा वर्गीकरण गरिएको छ भने लैङ्गिक आधारमा पुलिङ्ग र स्त्रीलिङ्ग गरी दुई वर्गमा वर्गीकरण गरिएको छ ।

सारांश

यस अध्यायमा *महारानी* उपन्यासको भाषागत व्याख्या तथा विश्लेषण शीर्षक राखी अध्ययन गरिएको छ । यस अध्यायमा भाषाशैलीका दृष्टिले *महारानी* उपन्यासको विश्लेषण गरिएको छ । भाषाशैलीअन्तर्गत यस उपन्यासमा विषयवस्तु सुहाउँदो पात्र र तत्कालीन समय स्थानअनुसारको पद, पदावली, निपात, उखानटुक्का, संस्कृतका भनाइका साथै स्थानीय बोलीचालीको भाषा प्रयोग गरिएको छ । छोटोछोटा वाक्य र स्थानीय पदपदावलीको प्रयोगबाट मिठासपूर्ण बनेको यस उपन्यासको भाषामा प्रशस्त स्थानीयपन भुल्किएको छ । वर्णनात्मक र संवादात्मक शैलीको प्रयोग गरेर उपन्यासको कथनलाई रैखिक गतिमा अगाडि बढाइएको पाइन्छ । भाषाशैलीको अध्ययन गर्दा समग्र उपन्यासको भाषा सरल, सहज, सरस हुनका साथै स्थान र परिवेशअनुकूल रहेको छ भनी विश्लेषण गरिएको छ ।

अध्याय छ

निष्कर्ष र उपादेयता

निष्कर्ष

उपन्यासकार चन्द्रप्रकाश बानियाँ (२००७) द्वारा लेखिएको *महारानी* (२०७६) उपन्यास ऐतिहासिक कथावस्तुमा आधारित यथार्थवादी उपन्यास हो । २०७६ सालमा प्रकाशित भई त्यसै सालको मदन पुरस्कारप्राप्त यस उपन्यासमा आजभन्दा लगभग साढे तिन सय वर्ष अगाडिको चौबिसी राज्यहरूमध्ये पर्वत राज्यमा भएका भाइभाइविचको राज्यअंशको किचलो, राजनैतिक षड्यन्त्र, छलकपट, प्रेमप्रसङ्ग आदिलाई विषयवस्तु बनाएको छ । यो उपन्यासमा मुख्य गरी मलेबम, विश्वप्रभा र भद्रिवमका विच द्वन्द्वबाट अगाडि बढेको छ र अन्त्यमा दुःखद परिणाममा टुङ्गिएको छ । देशको अखण्डताका लागि जीवनका सम्पूर्ण रहरहरू समर्पण तथा बलिदान गरेकी विश्वप्रभाकै केन्द्रीयतामा कथावस्तु घुमेको छ । यस उपन्यासमा त्यस समयको राज्यसञ्चालन, सामाजिक सद्भाव, मायाप्रेम र राज्यराज्यविचका आपसी वैमनस्यता आदि समावेश गरिएको ऐतिहासिक उपन्यास हो । प्रस्तुत *महारानी उपन्यासको समाजभाषिक अध्ययन* शीर्षकमा रहेको शोधपत्रमा राखिएको उद्देश्यअनुरूप व्याख्या र विश्लेषण गर्ने कार्य गरिएको छ ।

यस उपन्यासमा तीनसय अठसठ्ठी पृष्ठमा संरचित *महारानी* उपन्यासमा लामाछोटा गरी सङ्ख्यात्मक रूपमा रहेका त्रिपन्न वटा परिच्छेदहरू रहेका छन् । यो उपन्यासमा उच्च, मध्यम र निम्न वर्गीय पारिवारिक पृष्ठभूमिमा आधारित रहेर लेखिएको प्रगतिवादी धाराको ऐतिहासिक उपन्यास हो । प्रस्तुत उपन्यासमा उच्च वर्गका पात्रहरूले प्रयोग गरेको भाषिक स्थितिमा औपचारिकता, मानकता, आदेशात्मकता, निर्देशनात्मकता र उच्च आदरको प्रयोगजस्ता भाषिक विशेषता पाइन्छ । उपन्यासमा प्रयुक्त मध्यम वर्गका पात्रहरूले प्रयोग गरेका भाषिक स्थितिमा मानक, शुद्ध र सामान्य आदरको प्रयोग गरेका छन् भने निम्न वर्गका पात्रहरूले प्रयोग गर्ने भाषाका शब्दहरूमो शिष्ट र सरलपन पाइन्छ । यसरी नै उपन्यासमा पुरुष पात्रले प्रयोग गरेको भाषामा कठोरता, तार्किककता र पुलिङ्गी क्रियापदको प्रयोग गरिएको छ । महिला पात्रहरूले प्रयोग गरेको भाषामा कोमलता, सरलता

र स्त्रीलिङ्गी क्रियापदको प्रयोग गरेका छन् । लैङ्गिक आधारमा महिला र पुरुषले प्रयोग गर्ने भाषामा स्पष्ट विभेद पाइनु, उपन्यासमा वर्णनात्मक र संवादात्मक शैलीको प्रयोग गर्नु, भाषाशैलीका आधारमा उपन्यास सरल, सहज र बोधगम्य रहनु, भाषाको स्थानीय कथ्य भेदको प्रयोगले भाषिक मिठास थप्नु, भाषिक प्रयोगका दृष्टिले मानक, स्तरीय र व्याकरणसम्मत भाषाको प्रयोग बढी हुनु, उपन्यासमा स्थानीय भाषाशैलीको बोलीचालीको प्रयोग पाइनु, उपन्यासमा प्रयोग भएका टुक्काहरूको प्रयोगले भाषालाई रोचक, आकर्षक, मौलिक र प्रभावकारी बनाएको पाइन्छ । लेख्य चिन्हहरूको उपयुक्त ठाउँमा प्रयोग भएको पाइनुका साथै ऐतिहासिक आख्यानमा अधिकांशत इतिहासमा अभिलेख भएका परिवेश, घटना, पात्रका चरित्र, द्वन्द्व आदिलाई यथार्थवादी ढङ्गले गरिएको छ ।

उपादेयता

प्रस्तुत शोधपत्रको शीर्षक *महारानी उपन्यासको समाजभाषिक अध्ययन* रहेको छ । यस शोधपत्रमा भाषाशैलीको वर्गगत र लिङ्गगत आधारमा उपन्यासमा प्रयोग गरिएका भाषिक स्वरूपको अध्ययन र विश्लेषण गरिएको छ । यस अनुसन्धानले कुनै पनि आग्रह र पूर्वाग्रहविना कृतिको यथोचित वस्तुपरक मूल्याङ्कन गरिएकोले आगामी दिनहरूमा अन्य कृतिका समाजभाषिक अध्ययन गर्न, शोधार्थीलाई शोधसमीक्षा गर्न तथा विषयवस्तुको बोध गर्न सहयोग पुग्नेछ । त्यस्तै प्रस्तुत उपन्यासमा उपन्यासका लेखक चन्द्रप्रकाश बानियाँलाई आफ्नो कृतिमा गरिएको अध्ययन विश्लेषण गर्न सहयोग पुग्दछ भने शोधनिर्देशकलाई यस शोधपत्रको बारेमा मूल्याङ्कन गर्न तथा शोधार्थीलाई उदाहरण दिनसमेत सघाउ पुऱ्याउँछ । त्यस्तै विभिन्न समालोचक तथा साहित्यिक समीक्षकलाई आफ्नो विषयवस्तुअनुरूप यस शोधको समीक्षा गर्न सहयोग पुऱ्याउँछ साथै शोधपत्रमा रुचि राखी अध्ययन तथा प्राज्ञिक ज्ञानको दायरा फराकिलो बनाउन, पाठकहरूलाई पनि सहयोग पुऱ्याउँछ । यसैगरी विभिन्न सङ्घसंस्थालगायत सप्तगण्डकी बहुमुखी क्याम्पसका अन्य शोधार्थी, शिक्षक वर्ग तथा बाहिरबाट पुस्तकालयीय अध्ययन गर्न आउनेहरूलाई अध्ययन गर्न सहज गराउने हेतुले पुस्तकालयमा राख्न सहयोग पुग्दछ । यस उपन्यासको अध्ययनबाट पाठकमा प्राज्ञिक ज्ञान र क्षमताको पनि अभिवृद्धि गर्न सहयोग पुग्ने देखिन्छ । यसरी यस शोधकार्य सबै रूपबाट

उपयोगी हुने भएकाले यसको उपादेयता प्रस्तुत गरिएको छ । यस शोधकार्यको उपादेयतालाई नीतिगत र प्रयोगगत तह गरी निम्नानुसार व्याख्या गरिएको छ :

नीतिगत तह

चन्द्रप्रकाश बानियाँद्वारा लिखित *महारानी* उपन्यासको समाजभाषिक अध्ययनको विश्लेषण गरी तयार पारिएको प्रस्तुत शोध अध्ययनको छुट्टै उपयोगिता रहेको छ । यसका उपयोगितालाई नीतिगत र प्रयोगगत गरी छुट्टाछुट्टै रूपमा यसको उल्लेख गरिएको छ । प्रस्तुत अध्ययनले निम्नलिखित नीति र नियम निर्माण गर्न सहयोग पुग्ने देखिन्छ :

नेपालको ग्रामीण समाजमा प्रयोग गरिने नेपाली भाषाको स्थिति पत्ता लगाई आधुनिकीकरण र मानकीकरण गर्न सहयोग पुग्ने देखिन्छ, भने शैक्षिक क्षेत्रमा आबद्ध शिक्षक तथा विद्यार्थीहरूलाई समाज भाषाविज्ञानको परिचय, सिद्धान्त र क्षेत्रबारे जानकारी दिन उपयोगी हुनेछ । यस शोधको अध्ययनले शिक्षण विधि र तरिकाहरूको बारेमा जानकारी लिन सहयोग पुग्ने देखिन्छ । उपन्यासमा भाषाको उमेरगत, लिङ्गगत र वर्गगत आधारमा भाषाको अध्ययन गरिने भएकाले भाषाशिक्षणका विद्यार्थीहरूका लागि अति उपयोगी हुने देखिन्छ । नेपाली भाषाका विभिन्न भाषिकाहरू पहिचान गर्नुका साथै भाषिक अवलम्बन र भाषा संरक्षण गर्न सहयोग पुऱ्याउँछ । प्रस्तुत अध्ययनले पाठ्यक्रम र पाठ्यासामग्रीको निर्माण गर्न तथा भाषा सर्वेक्षण र भाषिका मूल्याङ्कन गर्न सहयोग पुऱ्याउँछ ।

प्रयोगगत तह

महारानी उपन्यासको समाजभाषिक अध्ययनको प्रयोगगत उपयोगितालाई हेर्दा यसले आउँदा दिनहरूमा विभिन्न कृतिहरूको समाजभाषिक अध्ययन गर्न सहयोग पुऱ्याउने देखिन्छ । भाषिक क्षेत्रमा नेपाली उपन्यासलाई वर्गगत र लिङ्गगत आधारमा छुट्याउन सहयोग गर्ने देखिन्छ । समग्रमा प्रस्तुत अध्ययनले प्रयोगगत उपयोगितालाई निम्नलिखित कार्य गर्न सहयोग पुग्ने देखिन्छ :

भाषिक भेदहरूको वर्गीकरण गरी विश्लेषण गरिएको यस शोधकार्यबाट विद्यार्थीहरूलाई कुनै साहित्यिक कृतिको विश्लेषण गर्न उपयोगी हुन्छ । साहित्यकार, शिक्षाविद् र अध्ययनकर्ताहरूलाई नेपाली साहित्यिक कृतिहरूमा आधारित भएर भाषिक

अध्ययन गर्न उपयोगी देखिन्छ । कृतिभिन्न रहेका समाजका सकारात्मक र नकारात्मक कुराहरूको अध्ययन गरी समाजमा रहेका भाषाको सुधार गर्न मद्दत पुग्छ । विद्यार्थी तथा शिक्षकहरूलाई महारानी उपन्यासमा प्रयुक्त भाषाका बारेमा थप अध्ययन गर्न सहयोग पुग्ने छ । समाजभाषिक अध्ययनसँग सम्बन्धित आगामी दिनहरूमा अध्ययन गरिने अध्ययन, अनुसन्धानकर्ताका लागि प्रस्तुत शोधकार्यले समस्याको पहिचान गराउन सहयोग पुग्ने देखिन्छ ।

सन्दर्भ सामग्रीसूची

- अधिकारी, हेमाङ्गराज (२०५६), *सामाजिक र प्रायोगिक भाषाविज्ञान*, काठमाडौँ : रत्न पुस्तक भण्डार ।
- अर्याल, बिन्दा (२०६९), *बलामी भाषाको समाजभाषिक अध्ययन*, अप्रकाशित स्नातकोत्तर शोधपत्र, कीर्तिपुर : नेपाली भाषा शिक्षा केन्द्रीय विभाग. त्रि.वि. ।
- काफ्ले, बालकुमारी (२०७५), *हारजित कथाको समाजभाषिक अध्ययन*, अप्रकाशित स्नातकोत्तर शोधपत्र, चितवन, नेपाली भाषा शिक्षा विभाग, सप्तगण्डकी बहुमुखी क्याम्पस ।
- घिमिरे, वासुदेव (२०६५), *समाज भाषाविज्ञान*, काठमाडौँ : वाङ्मय प्रकाशन तथा अनुसन्धान केन्द्र प्रा.लि. ।
- डुम्रे, राजेन्द्र (२०६५), *बसाइँ उपन्यासको समाजभाषिक अध्ययन*, अप्रकाशित स्नातकोत्तर शोधपत्र, त्रि.वि., शिक्षाशास्त्र सङ्काय, कीर्तिपुर ।
- ढकाल, भानुभक्त (२०६९), *नरेन्द्रदाइ उपन्यासको समाजभाषिक अध्ययन*, अप्रकाशित स्नातकोत्तर शोधपत्र, त्रि.वि., शिक्षाशास्त्र सङ्काय, कीर्तिपुर ।
- ढकाल, शान्तिप्रसाद (२०७४), *प्रायोगिक भाषाविज्ञान*, काठमाडौँ : पिनाकल पब्लिकेसन प्रा.लि. ।
- दुङ्गेल, भोजराज (२०६८), *प्रायोगिक भाषाविज्ञान*, काठमाडौँ : एम.के. पब्लिसर्स एण्ड डिस्ट्रिब्युटर्स ।
- पाल, कविता (२०७५), *मयूर टाइम्स उपन्यासको समाजभाषिक अध्ययन*, अप्रकाशित स्नातकोत्तर शोधपत्र, त्रि.वि., शिक्षाशास्त्र सङ्काय, कीर्तिपुर ।
- पौडेल, उमादेवी (२०७३), *भ्रमर उपन्यासको समाजभाषिक अध्ययन*, अप्रकाशित स्नातकोत्तर शोधपत्र, त्रि.वि., शिक्षाशास्त्र सङ्काय, कीर्तिपुर ।
- पौडेल, माधवप्रसाद (२०७५), *सामाजिक र मनोभाषाविज्ञान*, काठमाडौँ : इन्टेलेक्चुअल्ज् बुक प्यालेस ।

प्याकुरेल, रञ्जनाकुमारी (२०७१), *मुगलान उपन्यासको समाजभाषिक अध्ययन*, अप्रकाशित
स्नातकोत्तर शोधपत्र, त्रि.वि., शिक्षाशास्त्र सङ्काय, कीर्तिपुर ।

बराल, सुष्माकुमारी (२०७४), *करोडौँ कस्तुरी उपन्यासको समाजभाषिक अध्ययन*,
अप्रकाशित स्नातकोत्तर शोधपत्र, त्रि.वि., शिक्षाशास्त्र सङ्काय, कीर्तिपुर ।

बोगटी, मेनुकादेवी (२०७१), *लू उपन्यासको समाजभाषिक अध्ययन*, अप्रकाशित स्नातकोत्तर
शोधपत्र, त्रि.वि., शिक्षाशास्त्र सङ्काय, कीर्तिपुर ।

भण्डारी, पारसमणि र अन्य (२०७३), *सामाजिक भाषाविज्ञान र मनोभाषाविज्ञान*, काठमाडौँ :
विद्यार्थी पुस्तक भण्डार ।

राउत, शान्तिकुमारी (२०७२), *फल्यासब्याकमा जिन्दगी उपन्यासको समाजभाषिक अध्ययन*,
अप्रकाशित स्नातकोत्तर शोधपत्र, त्रि.वि., शिक्षाशास्त्र सङ्काय, महेन्द्र रत्न
क्याम्पस, काठमाडौँ ।

शर्मा, पार्वती (२०७५), *तादी किनारको गीत उपन्यासको समाजभाषिक अध्ययन*, अप्रकाशित
स्नातकोत्तर शोधपत्र, त्रि.वि., शिक्षाशास्त्र सङ्काय, सप्तगण्डकी बहुमुखी
क्याम्पस, चितवन ।

सुवेदी, विमल (२०७२), *तीनघुम्ती उपन्यासको समाजभाषिक अध्ययन*, अप्रकाशित
स्नातकोत्तर शोधपत्र, त्रि.वि., शिक्षाशास्त्र सङ्काय, कीर्तिपुर ।

सुवेदी, विश्वचन्द्र (२०६९), *भोक र भित्ता उपन्यासको समाजभाषिक अध्ययन*, अप्रकाशित
स्नातकोत्तर शोधपत्र, त्रि.वि., शिक्षाशास्त्र सङ्काय, कीर्तिपुर ।

व्यक्तिवृत्त

नाम	: प्रतिमा पौडेल
जन्ममिति	: २०५०/०३/१५
जन्मस्थान	: शङ्करपोखरी, पर्वत
बाबुको नाम	: बाबुराम पौडेल
आमाको नाम	: देवी पौडेल
पतिको नाम	: सुशील घिमिरे
राष्ट्रियता	: नेपाली
लिङ्ग	: महिला
धर्म	: हिन्दु
वैवाहिक स्थिति	: विवाहित
भाषाज्ञान	: नेपाली र अङ्ग्रेजी
रुचि	: अध्ययन, भ्रमण र समाजसेवा
कार्य	: अध्ययन, अध्यापन
स्थायी ठेगाना	: भरतपुर-१०, चितवन
सम्पर्क सङ्ख्या	: ९८४७४३४२९६

शैक्षिक योग्यता

क्र.सं.	तह	अध्ययन गरेको संस्था	उत्तीर्ण वर्ष	श्रेणी
१	स्नातकोत्तर	सप्तगण्डकी क्याम्पस, भरतपुर		अध्ययनरत
२	स्नातक	मध्यविन्दु बहुमुखी क्याम्पस, कावासोती	२०७४	द्वितीय
३	दश जोड दुई	जीवनज्योति उ.मा.वि., कावासोती	२०७२	द्वितीय
४	प्रवेशिका	जीवनज्योति उ.मा.वि., कावासोती	२०७०	द्वितीय